

POLSKA
AKADEMIA
NAUK

PL ISSN 0012-5032

INSTYTUT GEOGRAFII
I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA

WŁADYSŁAWA STOLA

STRUKTURA PRZESTRZENNA
I KLASYFIKACJA FUNKCJONALNA
OBSZARÓW WIEJSKICH POLSKI

ROK 1993

ZESZYT 3

WARSZAWA

WYKAZ ZESZYTÓW INSTYTUTU GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA PAN

- 1 T. KOZŁOWSKA-SZCZĘSNA - Antropoklimat Polski, Warszawa 1991, s. 64, zł 10 000,-
- 2 G. WĘCŁAWOWICZ - Zróżnicowania społeczno-przestrzenne w aglomeracji warszawskiej (1978 i 1988), Warszawa 1991, s. 47, zł 10 000,-
- 3 P. EBERHARDT - Rozmieszczenie i dynamika ludności wiejskiej w Europie środkowo-wschodniej w XX wieku, Warszawa 1991, s. 52, zł 10 000,-
- 4 L. STARKEL, B. OBREŃBSKA-STARKŁOWA - Efekt cieplarniany a globalne zmiany środowiska przyrodniczego, Warszawa 1991, s. 71, zł 30 000,-
- 5 K. BŁAŻEJCZYK, B. KRAWCZYK, J. SKOCZEK - Badania topoklimatyczne i mikroklimatyczne w różnych strefach klimatycznych, Warszawa 1992, s. 54, zł 10 000,-
- 6 T. KOZŁOWSKA-SZCZĘSNA - Uwagi o metodach badań klimatu miast.
K. BŁAŻEJCZYK - Wpływ urbanizacji na lokalne warunki bioklimatyczne,
J. PIWOWARCZYK - Wpływ rzeźby terenu na bezpośrednie promieniowanie słoneczne w Zakopanem, Warszawa 1992, s. 47, zł 20 000,-
- 7 R. SZCZĘSNY - Produktynność ziemi w rolnictwie indywidualnym w Polsce. Przestrzenne zróżnicowanie i przemiany w latach 1938-1988,
W. STOLA, R. SZCZĘSNY - Funkcje podstawowe gmin a typy rolnictwa indywidualnego, Warszawa 1992, s. 47, zł 20 000,-
- 8 K. BŁAŻEJCZYK - Bioklimatyczna analiza warunków pogodowych w Polsce, Warszawa 1992, s. 33, zł 20 000,-
- 9 B. GŁĘBOCKI - Organizacja przestrzenna rolnictwa indywidualnego w gminie Wolsztyn,
W. TYSZKIEWICZ, K. ZELENSKY - Typy rolnictwa społecznego Słowacji, Warszawa 1992, s. 64, zł 20 000,-
- 10 A. WERWICKI - Zatrudnienie w usługach wybranych krajów środkowoeuropejskich pod koniec nakazowo-rozdzielczego systemu gospodarczego; Rozwój usług rynkowych w wybranych krajach środkowoeuropejskich w ostatniej dekadzie istnienia nakazowo-rozdzielczego systemu gospodarczego, Warszawa 1992, s. 82, zł 20 000,-
- 11 S. MISZTAŁ - Przemiany strukturalne w przemyśle aglomeracji warszawskiej, Warszawa 1992, s. 58, zł 30 000,-
- 12 Z. BABIŃSKI - Stopień wodny Clechocinek i jego zbiornik Nieszawa - prognoza zmian środowiska geograficznego:
P. GIERSZEWSKI - Denudacja chemiczna w zlewni Rudy, Warszawa 1993, s. 45, zł 30 000,-
- 13 A. GAWRYSZEWSKI - Struktura przestrzenna zatrudnienia i bezrobocia w Polsce, 1990-1992, Warszawa 1993, s. 65, zł 30 000,-
- 14 M. SOBCZYŃSKI - Trwałość dawnych granic państwowych w krajobrazie kulturowym Polski, Warszawa 1993, s. 100, zł 30 000,-
- 15 P. KORCELLI i inni - Program rozwoju Warszawy. Synteza, Warszawa 1993, s. 44, zł 30 000,-
- 16 T. GERLACH i inni - Nowe dane o pokrywie karpackiej odmiany lessów w Humniekach koło Brzozowa (1992), Warszawa 1993, s. 43, zł 30 000,-
- 17 R. SZCZĘSNY - Poziom produkcji towarowej rolnictwa indywidualnego w Polsce. Przestrzenne zróżnicowanie i przemiany w latach 1960-1988, Warszawa 1993, s. 55, zł 30 000,-
- 18 T. KOZŁOWSKA-SZCZĘSNA, D. LIMANÓWKA, T. NIEDŹWIEDŹ, Z. USTRNUL, S. PACZOS - Charakterystyka termiczna Polski, Warszawa 1993, s. 73, zł 30 000,-

STRUKTURA PRZESTRZENNA
I KLASYFIKACJA FUNKCJONALNA
OBSZARÓW WIEJSKICH POLSKI

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION

SPATIAL STRUCTURE AND FUNCTIONAL
CLASSIFICATION
OF RURAL AREAS IN POLAND

YEAR 1993

FASC. 3

WARSZAWA

<http://rcin.org.pl>

POLSKA
AKADEMIA
NAUK

INSTYTUT GEOGRAFII
I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA

WŁADYSŁAWA STOLA

STRUKTURA PRZESTRZENNA
I KLASYFIKACJA FUNKCJONALNA
OBSZARÓW WIEJSKICH POLSKI

ROK 1993

ZESZYT 3

WARSZAWA

KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor Naczelny: Jerzy Grzeszczak
Członkowie: Tadeusz Gerlach, Marek Grześ,
Alina Potrykowska, Józef Skoczek, Władysława Stola
Sekretarz: Maria Mozolewska-Adamczyk

Opiniował do druku:
Prof. dr hab. Jerzy Grzeszczak

Adres Komitetu:

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania
Polskiej Akademii Nauk
ul. Krakowskie Przedmieście 30, 00-927 Warszawa

Opracowanie redakcyjne:

Irena Stańczak
Maria Mozolewska-Adamczyk

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	7
Przedmiot i skala badań	10
Kryteria i metody	17
Zróżnicowanie przestrzenne gmin pod względem cech typologicznych	22
Klasyfikacja funkcjonalna gmin	46
Regionalizacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski	54
Zakończenie	61
Literatura	63
Spatial structure and functional classification of rural areas in Poland (summary)	65

WPROWADZENIE

Przez wieki obszary wiejskie pokrywały się niemal z obszarami rolniczymi a ludność wiejska z ludnością rolniczą. Rolnictwo współwystępowało przeważnie z innymi formami działalności ludzkiej rozmieszczonymi powierzchniowo (leśnictwo, rybactwo) oraz związanym z nimi osadnictwem. Jeśli poza tymi funkcjami bioprodukcyjnymi, tzn. opierającymi się na użytkowaniu zasobów biologicznych środowiska, występowały na wsi inne funkcje, było to zazwyczaj proste przetwórstwo płodów rolnych i leśnych, surowców mineralnych jak też rzemiosło obsługujące mieszkańców wsi. Stosunki gospodarcze między wsią a miastem opierały się na wzajemnej wymianie produktów i usług (J.Kostrowicki 1976). Ten prosty układ, wyrażający się w dychotomicznym podziale na wieś i miasto, został w wielu krajach Europy poważnie naruszony w czasie rewolucji przemysłowej, a na większości obszarów Polski dopiero po drugiej wojnie światowej. Wraz z rozwojem procesów industrializacyjnych i urbanizacyjnych, obok funkcji tradycyjnie charakterystycznych dla wsi (rolnictwo, leśnictwo, rybactwo), coraz większą rolę na obszarach wiejskich zaczęły odgrywać funkcje dotychczas charakterystyczne dla miast (przemysł, budownictwo) lub obsługujące ludność miejską (np. funkcje turystyczno-wypoczynkowe). Różnorodne inwestycje wchłaniają coraz to więcej terenów rolniczych i leśnych, przekształcając je zupełnie lub prawie nieodwracalnie.

Równocześnie wzrasta liczba ludności miejskiej i jej wymagania w dziedzinie poziomu i jakości życia, zwłaszcza wyżywienia i wypoczynku, które zaspokajane są głównie przez obszary wiejskie. Rośnie też zapotrzebowanie nierolniczych gałęzi gospodarki na przyrodnicze, ludnościowe i gospodarcze zasoby wsi. Zmusza to do racjonalnego gospodarowania tymi zasobami i skutecznej koordynacji rozwoju różnych funkcji na obszarach wiejskich, zharmonizowanego z ich przestrzennym zróżnicowaniem zarówno przyrodniczym jak i społeczno-gospodarczym.

Miejsce obszarów wiejskich w życiu społeczno-gospodarczym kraju określają ich funkcje o charakterze produkcyjnym, przede wszystkim o podstawowym znaczeniu funkcje bioprodukcyjne, a więc rolnictwo i leśnictwo, następnie różne gałęzie przemysłu przetwarzające ich produkty oraz wydobywanie i przemysł przetwórczy surowców mineralnych (prawie 30% zakładów przemysłowych kraju zlokalizowane jest na obszarach wiejskich). Obszary wiejskie zaspokajają też większość potrzeb ludności w zakresie rekreacji. Dostarczając swych zasobów: ziemi (np. pod budownictwo), ludzi (migracje stałe i dojazdy ludności do pracy) i kapitału wpływają na przestrzenny, demograficzny i gospodarczy rozwój miast. Sieć urządzeń infrastruktury technicznej (np. transportowa, energetyczna,

łącznościowa) pokrywająca obszary wiejskie służy ludności i gospodarce całego kraju, ale dotychczas bardziej miastom niż wsi. Od sposobów gospodarowania zasobami obszarów wiejskich zależy w dużym stopniu zachowanie równowagi ekologicznej kraju. Stan przestrzennego zagospodarowania i procesy społeczno-gospodarcze na obszarach wiejskich mają poważny wpływ na warunki życia i pracy nie tylko zamieszkującej je ludności, ale także na rozwój gospodarczy całego kraju.

W wyniku docenienia wielorakiego znaczenia obszarów wiejskich w całokształcie życia społeczno-gospodarczego obecnie i w przeszłości, stały się one od pewnego czasu obiektem badań specjalistów różnych dyscyplin naukowych, w tym także geografii (szerzej p. Stola 1987). W Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, z inspiracji i metodologicznego ustawienia problemu wielofunkcyjności obszarów wiejskich przez J.Kostrowickiego (1976), w połowie lat 1970 podjęto badania (koordynowane przez A.Stasiaka) nad zagospodarowaniem obszarów wiejskich, w ramach Centralnego Programu Badań Podstawowych, 03.12.4. Wśród tych badań realizowany był pod kierunkiem W.Stoli temat „Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich”. Jest on kontynuowany w grupie A badań podstawowych Instytutu (temat 4, Regiony problemowe w Polsce: tendencje i perspektywy. Studia wybranych regionów i studia porównawcze).

Celem prac prowadzonych w tym temacie było rozpoznanie zróżnicowania struktury przestrzennej obszarów wiejskich Polski w aspekcie ich wielofunkcyjności oraz opracowanie klasyfikacji tych obszarów na podstawie funkcji wiodących. Poznanie struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich, wraz z merytoryczną interpretacją jej przestrzennego zróżnicowania, może być przydatne do określenia prawidłowych dróg przejścia od istniejącego do pożądanego zagospodarowania, a więc do planowania przestrzennego obszarów wiejskich.

Realizacja celów poznawczych badań wymagała rozwiązania wielu zadań o charakterze metodycznym, począwszy od identyfikacji przedmiotu badań, poprzez określenie podstawowych funkcji obszarów wiejskich, reprezentujących je cech i mierników, a skończywszy na wypracowaniu metod normalizacji i grupowania obiektów opisanych wieloma zmiennymi, z założeniem, że metody te będą zapewniały porównywalność wyników w przestrzeni i czasie.

Monograficzne, ukierunkowane na rozwiązanie zadań metodycznych, opracowanie wyników badań z zakresu klasyfikacji funkcjonalnej, przeprowadzonej w skali obszarów wiejskich województw i wybranych (ok. 20%) obszarów w skali gmin, zostało opublikowane w 1987 r. (Stola 1987). Wyniki metodyczne, wypracowane w trakcie badań empirycznych, zostały podane na tle przeglądu i krytycznej oceny krajowej i zagranicznej literatury przedmiotu oraz dotychczasowego podejścia do zagospodarowania obszarów wiejskich. Wyniki poznawcze wykazały dużą złożoność i przestrzenne zróżnicowanie struktury funkcjonalnej oraz wynikającą z tego potrzebę objęcia badaniami szczegółowymi (w skali gmin) wszystkich obszarów wiejskich kraju.

Badania takie podjęto i są nadal prowadzone. Celem tej pracy jest udostępnienie czytelnikowi najnowszych, przede wszystkim poznawczych wyników tych badań. Rozprawa zawiera więc analizę struktury przestrzennej oraz syntezę jej zróżnicowania w formie klasyfikacji funkcjonalnej w skali gmin. Klasyfikację przeprowadzono stosując kryteria i metody wypracowane przez autorkę uprzednio oraz w trakcie bieżących badań.

Całość merytoryczna pracy składa się z dwóch głównych części. W pierwszej scharakteryzowano zróżnicowanie przestrzenne gmin pod względem poszczególnych cech i ich mierników, reprezentujących podstawowe funkcje obszarów wiejskich kraju, w drugiej części przedstawiono syntezę tego zróżnicowania, tzn. klasyfikację gmin pod względem funkcji wiodących, oraz opracowaną na jej podstawie próbę regionalizacji funkcjonalnej obszarów wiejskich kraju.

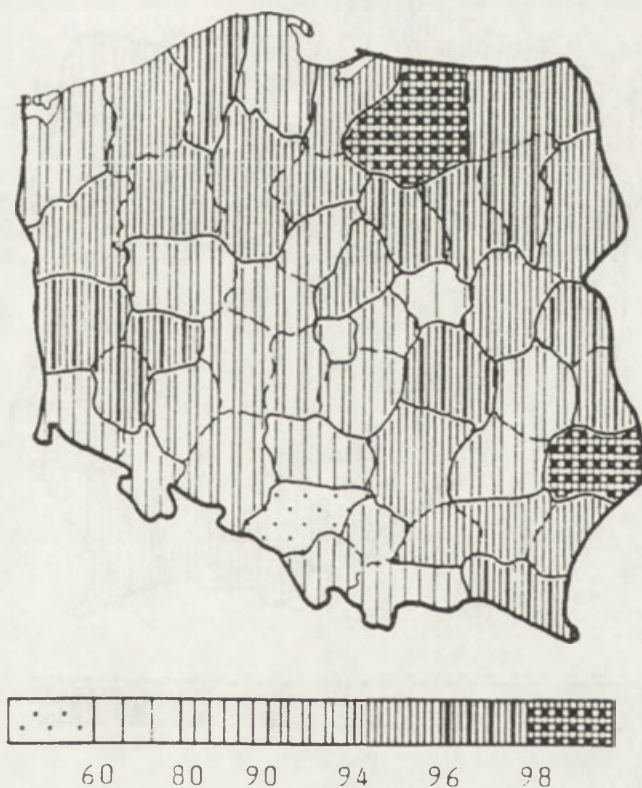
Charakterystyki te poprzedza omówienie zróżnicowania wielkości gmin, mierzonej powierzchnią i zaludnieniem, oraz kryteriów i metod zastosowanych do klasyfikacji funkcjonalnej.

PRZEDMIOT I SKALA BADAŃ

Pojęcie „obszary wiejskie” jest w pracy identyfikowane z pojęciem „gmina”, a właściwie z obszarami wiejskimi gminy, jako podstawowej jednostki podziału administracyjnego kraju. Wiadomym jest, że w miarę przekształceń obszarów wiejskich w obszary wielofunkcyjne, dychotomiczny podział na wieś i miasto traci ostrość. Z powodu rozwoju i rozrostu przestrzennego miast powstają obszary o charakterze przejściowym, pośrednim między miastem i wsią, lub mieszane, co utrudnia delimitację obszarów wiejskich. W granicach wsi mogą znajdować się obszary charakterystyczne dla miast i odwrotnie, w granicach administracyjnych miast - obszary typowe dla wsi. Mimo tego, ze względów praktycznych, a szczególnie z racji dostępności danych statystycznych, za obszary wiejskie przyjęto uważać tereny położone między miastami. Oznacza to, że badając gminy, które składają się ze wsi i miasta - siedziby gminy, dążono do badania tylko obszarów wiejskich, co w praktyce niekiedy było niemożliwe z powodu danych podawanych łącznie dla całego obszaru gminy. Nie spowodowało to większego zniekształcenia obrazu struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich, gdyż miasta te przeważnie są małe i funkcjonalnie mocno związane ze wsią. Na ogół nie wiele się różnią od wsi - siedzib gmin wiejskich (Stola 1987).

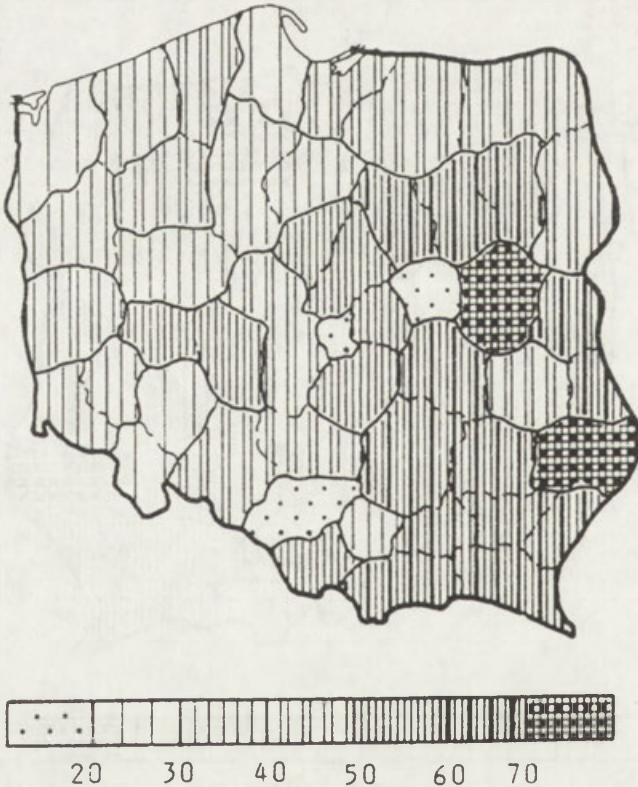
Tak pojmowane obszary wiejskie składały się z 2121 gmin (w 1988 r.), spośród których ponad 2/3 (68%) miało swoje siedziby we wsiach a pozostała niecała 1/3 w miastach, przy czym 27% gmin miało wspólne władze dla miasta i wsi. Gminy mające siedziby w miastach wyraźnie przeważały w zachodniej części Polski: w Wielkopolsce, na Śląsku Dolnym i Opolskim, Ziemi Lubuskiej, Pomorzu i Kujawach. W 11 województwach zachodnich (liczących 523 gmin) prawie połowa (244) gmin miała za siedzibę miasto (Stasiak 1989). Przeciwnie „gminy wiejskie”, tzn. mające siedzibę swych władz we wsi występowały na ogół we wschodniej części Polski. Na 600 gmin 11 województw środkowo-wschodnich tylko 15% miało siedziby w miastach. Fakt ten, wynikający z różnic w stopniu zurbanizowania tych terenów, ma duże znaczenie z punktu widzenia obsługi wsi i wyposażenia infrastrukturalnego, wpływających na warunki życia ludności i możliwości rozwoju gospodarczego wsi. Dotyczy to także wielkości wsi będących ośrodkami gmin. Spośród 1432 takich wsi w kraju aż 14% liczyło zaledwie do 500 mieszkańców każda, przy czym 2% (28 wsi) odpowiednio poniżej 300 mieszkańców, a wsi liczących po więcej niż 1000 mieszkańców było niewiele ponad połowę (769), w tym powyżej 2000 mieszkańców 240 wsi. Najmniejsze (do 500 mieszkańców) wsie - siedziby gmin (wsie gminne) występowały przeważnie na terenach północno- i środkowo-wschodnich, natomiast największe (powyżej 2000 - 3000 mieszkańców) na terenach południowo-wschodnich kraju.

Przestrzenne zróżnicowanie wielkości wsi gminnych jest skorelowane ze zróżnicowaniem gęstości zaludnienia tych obszarów wiejskich. Od wielkości wsi gminnych, ich struktury funkcjonalnej, a zwłaszcza udziału ludności pozarolniczej, wyposażenia infrastrukturalnego itp. zależy prawidłowe pełnienie przez te wsie funkcji wynikających z bycia ośrodkami samorządowo-gospodarczymi dla otaczających terenów. Tymczasem zagadnienia te kształtowały się w sposób zróżnicowany, często niekorzystny. Świadczy o tym chociażby fakt, że tylko w okresie 1978-1988 w około 1/3 liczby wsi gminnych zmniejszyła się liczba mieszkańców (w latach 1950-1988 w 17% takich wsi), w około połowie małych wsi, będących ośrodkami gminnymi, udział ludności pozarolniczej był znacznie niższy (pon. 50%) niż przeciętny (61% w 1988 r.) na obszarach wiejskich kraju. Wzrost liczby mieszkańców natomiast wykazywały wsie gminne o wysokim udziale ludności pozarolniczej. Występowały one zazwyczaj na obrzeżach aglomeracji miejskich lub innych terenach silnie zurbanizowanych. Wzrosła także liczba mieszkańców wsi gminnych będących równocześnie siedzibami kombinatów państwowych gospodarstw rolnych, które w minionym okresie miały możliwość finansowania budownictwa mieszkaniowego i infrastrukturalnego (przedszkola, wodociągi itp), służącego mieszkańcom tych wsi (Stasiak 1989).

Ryc. 1. Udział obszarów wiejskich w województwach
Percentage of rural areas in total area of the voivodships

Obszary wiejskie podzielone na 2121 gmin, składających się przeciętnie z 20 wsi (42 200 ogółem w Polsce), zajmują około 94% powierzchni kraju, przy czym udział ten wahał się od 54% w woj. katowickim i 74% w woj. st. warszawskim do ponad 98% w woj. olsztyńskim i zamojskim. Na większości środkowych i północno-wschodnich terenów kraju udział ten wynosi 94-98% (ryc. 1). Na obszarach wiejskich żyje prawie 2/5 ludności kraju (14,7 mln na ogólną liczbę 37,9 mln w 1988 r.), nie licząc około 2 mln mieszkańców małych miast. Udział ludności wiejskiej w ogólnej liczbie ludności kształtuje się od poniżej 10% w woj. łódzkim i około 12% w woj. st. warszawskim i katowickim do ponad 70% w woj. siedleckim i zamojskim. W większości województw środkowych i południowo-wschodnich ponad połowę ludności stanowi ludność wiejska (ryc. 2). Średnia wielkość gminy wynosiła 138 km² i 7000 mieszkańców, a przeciętna gęstość zaludnienia - 51 osób/km². Zagadnienia te, jak i inne z zakresu zagospodarowania przestrzennego obszarów wiejskich, np. rodzaj osadnictwa wiejskiego, jego wyposażenie w urządzenia infrastruktury technicznej, społecznej, stan zabudowy itp., mają duży wpływ na kształtowanie struktury funkcjonalnej i są bardzo zróżnicowane przestrzennie.

Ryc. 2. Udział ludności wiejskiej w województwach
Percentage of rural population in total population of the voivodships

Wielkość gmin pod względem obszaru wahała się od poniżej 50 do ponad 300 km² a pod względem liczby mieszkańców - od poniżej 2000 do ponad 10 000 osób (tab. 1). Stosunkowo najliczniej (51%) reprezentowane były gminy o powierzchni 101-200 km². Gminy najmniejsze, poniżej 100 km², stanowiły 1/3 ogólnej liczby gmin a największe, powyżej 200 km² - odpowiednio 15%. Stosunkowo najliczniejsze (58%) były gminy liczące po 2000-7000 osób. Ale najwięcej, bo prawie 2/3 ludności wiejskiej (8,5 mln), czyli ponad 1/5 ludności kraju zamieszkiwało w gminach liczących po 7000-10 000 i więcej osób.

Według A. Stasiaka (1989) na terenach północnych i wschodnich kraju gminy pod względem liczby mieszkańców są znacznie mniejsze niż gminy na terenach południowych. O ile w takich województwach jak: białostockie, białkopodlaskie, chełmskie, elbląskie, szczecińskie przeciętnie w gminie zamieszkiwało około 5000 osób, to w województwach katowickim, rzeszowskim i warszawskim odpowiednio - około 10 000. W większości województw południowych (np. w bielskim, katowickim, rzeszowskim, tarnowskim) ponad połowę ludności wiejskiej zamieszkiwało w gminach liczących więcej niż 10 000 osób każda, podczas gdy w niektórych województwach północnych, albo nie było takich gmin (np. w woj. elbląskim, konińskim, płockim) lub stanowiły one mniej niż 1/10 ogólnej liczby gmin województw (np. w woj. białkopodlaskim, chełmskim, suwalskim). Gmin najmniejszych, liczących zaledwie po niecałe 1000 mieszkańców było w 1988 r. trzy, z tego dwie w woj. szczecińskim (Międzyzdroje i Nowe Warpno) oraz gmina Brok w woj. ostrołęckim, a największych liczących po powyżej 20 000 osób - pięć (Dębica, Jasienica, Krzeszowice, Limanowa, Wieliczka) - wszystkie w województwach południowo-wschodnich.

Tabela 1

Gminy według liczby mieszkańców wsi

Wyszczególnienie	Ogółem	<2000	2000-4999	5000-6999	7000-9999	≥10 000
Liczba gmin	2121,0	15,0	603,0	648,0	520,0	335,0
w %	100,0	0,7	28,0	30,4	25,1	15,8
Ludność w tys.	14 771,7	21,7	2388,5	3847,7	4288,4	4225,4
w %	100,0	0,2	16,2	26,0	29,0	28,6
% ludności Polski	39,1	0,1	6,3	10,2	11,3	11,2

Tabela 2

Gminy według gęstości zaludnienia (osób\km²)

Wyszczególnienie	Ogółem	0-25	26-50	51-100	101-150	151-200	>200
Liczba gmin	2121	228	773	857	171	57	35
w %	100	11	36	40	8	3	2

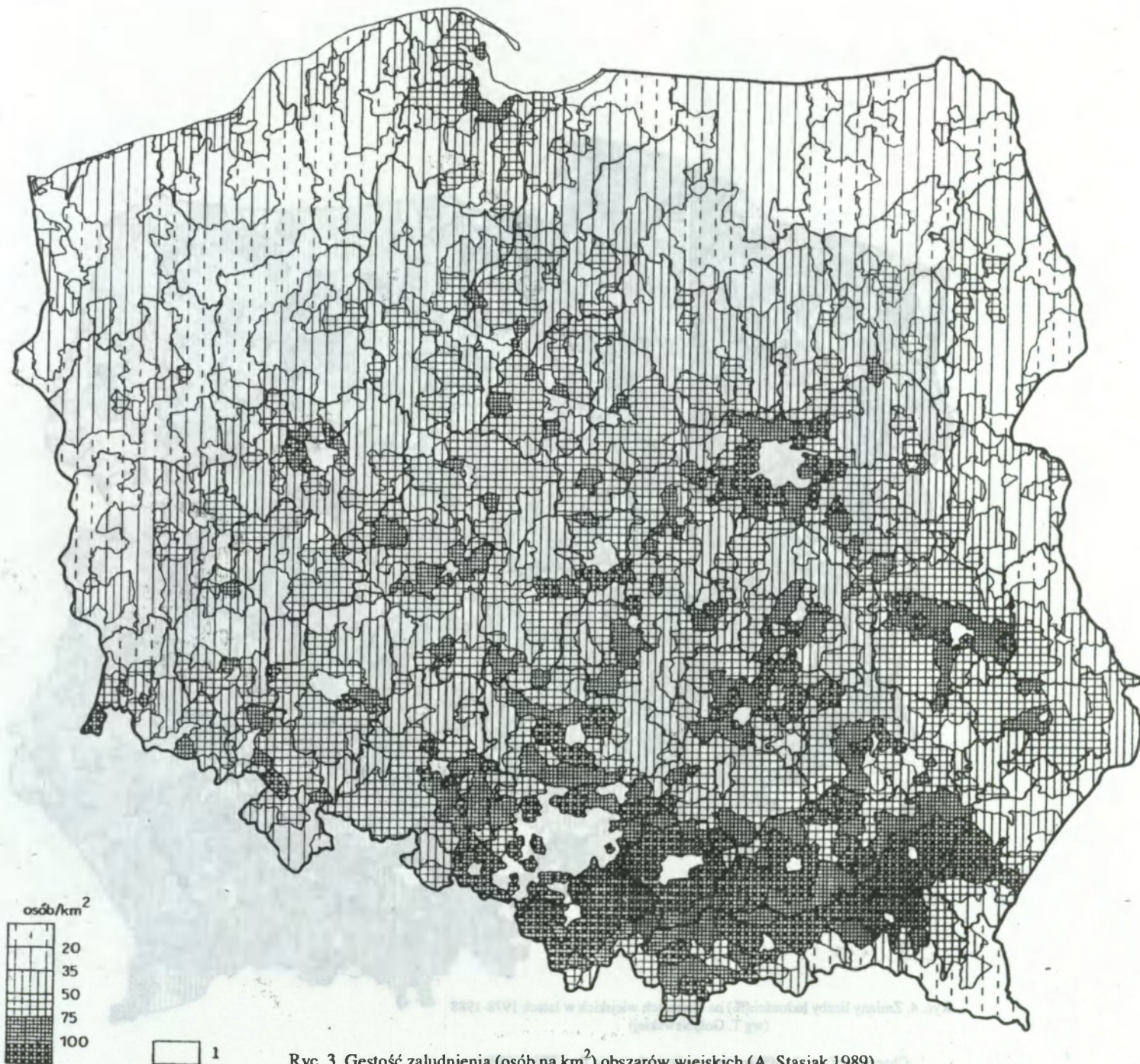
Gęstość zaludnienia gmin (ryc. 3, tab. 2) wykazuje również duże rozpiętości i zróżnicowanie przestrzenne. Waha się ona od poniżej 10 do powyżej 400 osób/km², przy czym rozpiętości te są znacznie większe powyżej średniej krajowej dla wsi (51 osób/km²). Najwięcej gmin, bo ponad 3/4 ich ogólnej liczby, cechuje się gęstością zaludnienia w przedziale 51-100 osób/km² oraz 26-50 osób/km², liczonych łącznie (tab. 2). Gminy o takim zaludnieniu najliczniej są reprezentowane na środkowych i południowo-zachodnich terenach kraju.

Gminy o najniższej gęstości zaludnienia (do 25 osób/km²) występują głównie na terenach północno-wschodnich i północno-zachodnich oraz bieszczadzkich, a gminy o najwyższej gęstości zaludnienia (powyżej 100 osób/km²) przede wszystkim na terenach południowo-wschodnich i wokół aglomeracji miejskich. W skali obszarów wiejskich województw najniższa gęstość zaludnienia występowała w województwie suwalskim (22 osoby/km²) a w skali szczegółowej w gminie Warpno (3 osoby/km²) w woj. szczecińskim, zaś najwyższa gęstość zaludnienia odpowiednio w woj. bielskim (141 osób/km²) i w gm. Szczyrk (494 osób/km²) tegoż województwa, gdzie znacznie przekroczyła średnią gęstość zaludnienia Polski (120 osób/km²).

Gęstość zaludnienia obszarów wiejskich jest miernikiem syntetycznym, często stosowanym w badaniach stanu zagospodarowania tych obszarów. Nie informuje ona bezpośrednio o żadnej z funkcji, lecz wskazuje raczej na stopień intensywności zagospodarowania obszarów, na charakter osadnictwa, możliwości organizacji wyposażenia w usługi, urządzenia infrastruktury itp., czyli na zagadnienia, które - jak wskazują badania - mają wpływ na kształtowanie struktury funkcjonalnej i których rozwój od tej struktury zależy.

Symptomem przemian społeczno-gospodarczej witalności gmin są zmiany ich zaludnienia. W latach 1978-1988 liczba ludności wiejskiej zmniejszyła się z 14,9 mln do 14,7 mln. Gdyby nie było administracyjnego włączania wsi do miast, to oznaczałoby, że ze wsi wyemigrowała liczba ludności równa przyrostowi naturalnemu oraz ponadto jeszcze 200 tys. osób. Procesy emigracyjne były bardzo zróżnicowane przestrzennie. Zjawisko odpływu ludności ze wsi zaznaczyło się przede wszystkim w około 3/5 gmin (59%), których liczba mieszkańców zmniejszyła się. Dotyczy to szczególnie gmin o ubytku ludności od 2 do 10% (42% gmin) i powyżej (5% gmin). W mniej niż 1/4 gmin (24%) liczba mieszkańców prawie się nie zmieniła, czyli w 1988 r. była zbliżona (od - 2 do + 2%) do liczby z 1978 r. (tab. 3). W pozostałym zaś odsetku gmin (29%) nastąpił wzrost zaludnienia, przeważnie od 2 do 10% (25% gmin).

Gminy cechujące się wzrostem zaludnienia występowały na ogół w zasięgu oddziaływania dużych aglomeracji miejskich na terenie województw: bielskiego, katowickiego, krakowskiego, warszawskiego, gdańskiego, poznańskiego a także w województwach południowo-wschodnich: nowosądeckim, tarnowskim, rzeszowskim i krośnieńskim. Gminy z których odpływ ludności był stosunkowo największy, w rezultacie czego liczba ich mieszkańców zmniejszyła się od 2 do 10% i więcej (sporadycznie powyżej 15%), tworzyły duże skupienia, po 30 i więcej

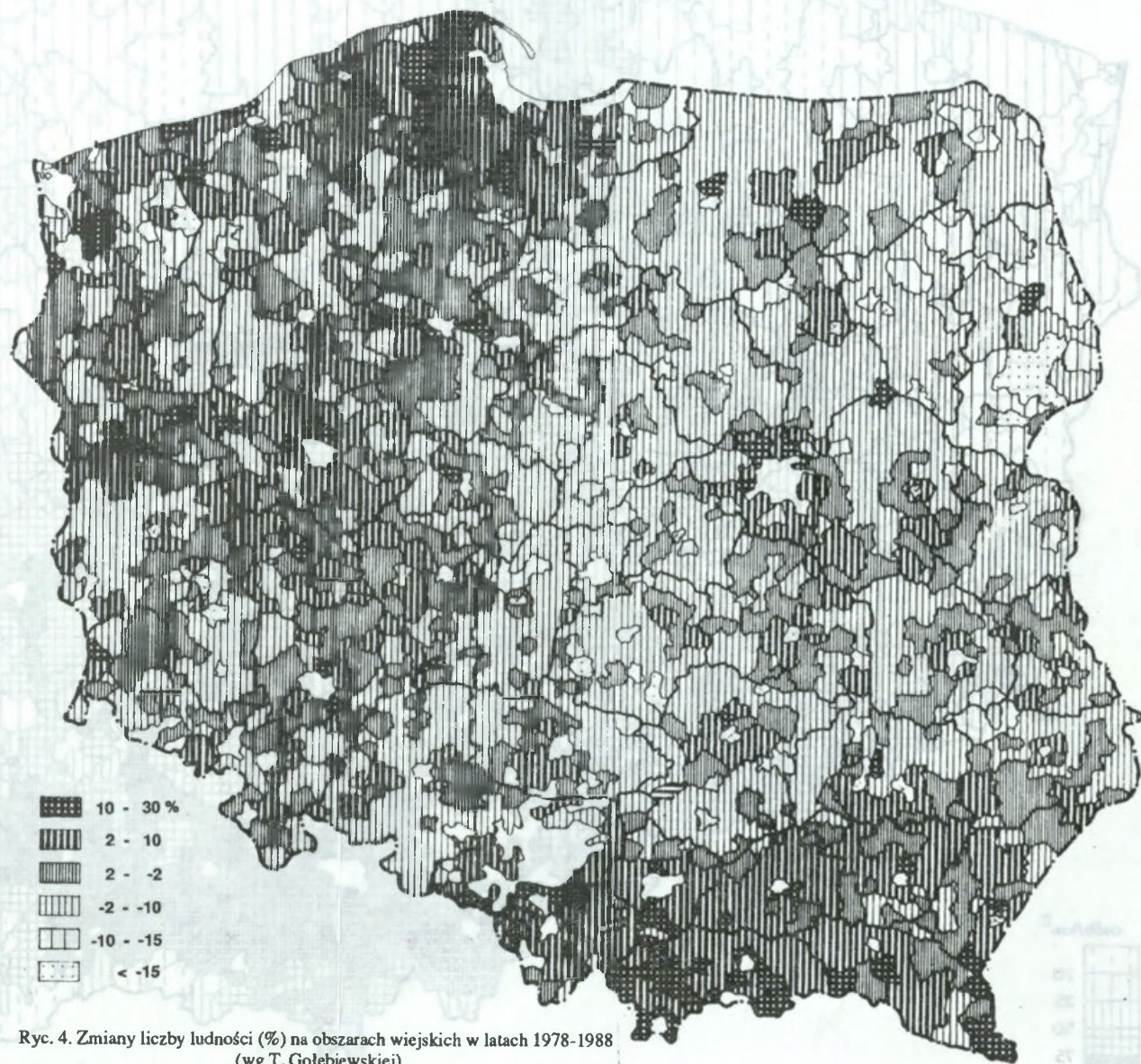

Ryc. 3. Gęstość zaludnienia (osób na km²) obszarów wiejskich (A. Stasiak 1989)

1 - aglomeracje i miasta wojewódzkie.

Density of rural population per sq. km

1 - towns.

Ryc. 4. Zmiany liczby ludności (%) na obszarach wiejskich w latach 1978-1988
(wg T. Gołbiewskiej)

Changing of number (%) of the rural population in the 1978 - 1988

gmin, w województwach północno-wschodnich: suwalskim, białostockim, łomżyńskim, siedleckim, ciechanowskim, lubelskim oraz w środkowych: kieleckim, piotrkowskim, płockim, sieradzkim, tarnobrzeskim. W tych 11 województwach znajdowało się ponad 40% gmin o tak dużych ubytkach ludności. Mniejsze skupienia gmin o równie dużych stratach ludności w omawianym dziesięcioleciu występowały przede wszystkim wzdłuż zachodniej granicy kraju oraz na terenach sudeckich. Szczegółowo ilustruje to zagadnienie rycina 4.

Z dużym uproszczeniem można stwierdzić, że względne, mierzone w procentach ubytki ludności wiejskiej były na ogół duże na terenach cechujących się stosunkowo małą gęstością zaludnienia lub dużym udziałem zawodowo czynnych w rolnictwie. Nieznacznie zmniejszyła się natomiast liczba mieszkańców gmin lub nastąpił jej wzrost na terenach gęsto zaludnionych i o stosunkowo dużym udziale czynnych zawodowo poza rolnictwem (por. ryc. 3, 4 i 8). Wynika z tego kilka wniosków, z których za ważny trzeba uznać ten, że na terenach słabo zaludnionych, przeważnie ludnością rolniczą, procesy emigracyjne były bardziej intensywne niż na terenach gęsto zasiedlonych i o stosunkowo większych możliwościach zatrudnienia poza rolnictwem. Dotyczy to również małych miast, na ogół rolniczych (Lewiński 1991), tzn. tych w których przeważali zatrudnieni w rolnictwie. „Miasta rolnicze” wykazywały regres i ubytki ludności. Wskazuje to na pewne aspekty atrakcyjności określonych funkcji obszarów wiejskich, a także gmin dla rozwoju tych funkcji.

Charakterystyka gmin pod względem ich rozmiaru, mierzonego powierzchnią i zaludnieniem oraz zmian w tym zaludnieniu, stanowi ogólną informację o skali w jakiej opracowano strukturę przestrzenną i klasyfikację obszarów wiejskich w aspekcie ich funkcji podstawowych. Ponadto, struktura wielkościowa gmin, przemiany ich zaludnienia oraz wielkość i charakter ośrodków gminnych mają duży wpływ na wyposażenie infrastrukturalne obszarów wiejskich oraz kształtowanie ich struktury funkcjonalnej. Zdaniem niektórych autorów (np. Wojtaszek 1990, s. 7/8) „Stosunki demograficzne, zwłaszcza gęstość zaludnienia i jego dynamika oraz struktura zatrudnienia.....stanowią wyjściowe kryterium oceny rozwoju gospodarczego...”

Tabela 3

Liczba gmin według zmian liczby ludności (%) w latach 1978-1988

Województwo	< -15	-15 do -10	-10 do -2	-2 do 0	0 do 2	2 do 10	10 do 30	≥ 30	Saldo zmian ludności gmin
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
warszawskie	0	0	7	0	1	19	5	0	+
białkopodlaskie	0	1	23	5	5	2	0	0	-
białostockie	7	19	20	1	0	1	1	0	-
bielskie	0	0	2	1	6	33	5	0	+
bydgoskie	0	0	16	13	17	7	2	0	-
chełmskie	0	0	14	4	4	4	0	0	-
ciechanowskie	0	1	34	6	4	1	0	0	-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
częstochowskie	0	2	26	5	10	9	0	0	-
elbląskie	0	4	11	4	2	13	3	0	+
gdańskie	0	0	1	2	3	25	14	0	+
gorzowskie	0	0	11	8	9	8	2	0	+
jeleniogórskie	0	1	10	6	5	5	1	0	-
kaliskie	0	0	15	11	12	16	1	0	+
katowickie	0	1	11	4	3	21	5	3	+
kieleckie	0	4	42	6	7	9	2	0	-
konińskie	0	2	22	8	5	5	1	0	-
koszalińskie	0	1	11	3	5	11	4	0	+
krakowskie	0	0	4	2	4	22	6	0	+
króśnieńskie	0	0	3	3	5	23	5	0	+
legnickie	2	3	16	6	2	2	0	0	-
leszczyńskie	0	0	4	7	4	14	1	0	+
lubelskie	0	2	33	10	11	7	0	0	-
łomżyńskie	0	10	29	1	0	0	0	0	-
łódzkie	0	0	8	0	2	1	0	0	-
nowosądeckie	0	0	0	0	0	28	15	0	+
olsztyńskie	0	0	36	5	2	3	2	0	-
opolskie	0	0	40	8	6	7	0	0	-
ostrołęckie	1	1	25	3	2	6	1	0	-
piłskie	0	0	15	3	3	14	1	0	+
piotrkowskie	2	4	34	5	4	2	0	0	-
płockie	0	5	33	2	0	3	0	0	-
poznańskie	0	0	13	2	6	32	4	0	+
przemyskie	0	0	7	10	4	13	1	0	+
radomskie	0	2	26	12	10	11	0	0	-
rzeszowskie	0	0	7	7	5	22	1	0	+
siedleckie	0	2	33	10	10	11	0	0	-
sieradzkie	0	2	30	5	1	2	0	0	-
skierniewickie	0	2	24	9	1	1	0	0	-
stępskie	0	0	7	3	2	14	5	0	+
suwalskie	0	8	23	6	2	4	0	0	-
szczecińskie	2	4	15	8	5	15	2	0	-
tarnobrzeskie	0	1	29	4	8	9	1	0	-
tarnowskie	0	0	2	1	8	31	2	0	+
toruńskie	0	2	26	5	3	4	1	0	-
wałbrzyskie	0	1	13	3	5	8	0	0	-
włocławskie	0	2	22	7	4	3	0	0	-
wrocławskie	0	0	10	10	7	8	2	0	+
zamojskie	0	5	21	10	8	7	0	0	-
zielonogórskie	1	1	19	7	8	14	0	0	-
Ogółem gmin	15	93	883	261	240	530	96	3	

Tabele 3, 6-14 wg T. Gołębiewska

KRYTERIA I METODY

W odróżnieniu od funkcji uzupełniających albo wtórnych, tzn. działalności społeczno-gospodarczych, których produkcja przeznaczona jest na potrzeby własne producenta lub lokalne (np. rolnictwo samozaopatrzeniowe, rzemiosło), albo które obsługują miejscową ludność (np. oświata, lecznictwo podstawowe), funkcje podstawowe produkują na potrzeby zewnętrzne lub obsługują ludność spoza badanego terenu albo lokalną ale zawodowo nie związaną z danym terenem. Funkcje te są nieodzownym warunkiem wzajemnej wymiany produkcji i usług, określającej związek danego terenu ze światem zewnętrznym. Oznacza to, że funkcje podstawowe mają decydujący wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy danego obszaru i w rezultacie, na stopień zaspokojenia potrzeb zamieszkującej je ludności. Jak wykazały badania (Stola 1987) wiodącymi funkcjami obszarów wiejskich Polski zarówno w znaczeniu częstotliwości występowania, jak i nastawienia na zaspokojenie potrzeb zewnętrznych są: spośród funkcji bioprodukcyjnych - rolnictwo towarowe i leśnictwo, technoprodukcyjnych - przemysł, a spośród funkcji usługowych - turystyczno-wypoczynkowe i funkcje mieszkaniowe (rezydencjalne).

Ze względu na różnorodny charakter funkcji obszarów wiejskich, różnorakie są także mierniki ich znaczenia. Obok mierników pokazujących dla jakiej części ludności dana działalność jest źródłem zatrudnienia bądź utrzymania, czy też w przypadku funkcji usługowych - jaką liczbę ludności obsługuje, istotnym miernikiem funkcji, których środkiem produkcji jest ziemia (rolnictwo, leśnictwo) jest zajmowany przez nie obszar. Ważnymi miernikami poszczególnych funkcji produkcyjnych są wskaźniki wielkości ich produkcji, liczonej w stosunku do ogólnej produkcji wytworzonej na danym terenie, albo do liczby zatrudnionej w nich ludności, czy też w przypadku rolnictwa i leśnictwa w odniesieniu do użytkowanej powierzchni. Istotnymi miernikami funkcji są ich udziały w dochodzie wytworzonym na danym terenie. Badanie zaś funkcji obszarów wiejskich jedynie poprzez mierniki źródeł zatrudnienia ludności nie jest wystarczające. Wraz z rozwojem gospodarczym, stosowaniem nowych technologii, lepszej organizacji pracy itp. maleje zatrudnienie a jego wielkość i struktura nie musi być, i na ogół nie bywa, proporcjonalna do wielkości i struktury produkcji oraz usług, a więc i znaczenia poszczególnych funkcji.

Wśród przebadanych zagadnień, z zakresu użytkowania ziemi, struktury społeczno-zawodowej ludności, jej dojazdów do pracy, form społeczno-własnościowych rolnictwa, jego efektów produkcyjnych itp., spośród których wyodrębniono zestaw cech reprezentujących poszczególne funkcje (Stola 1987, tab. 3) nie ma takich, które byłyby na tyle syntetyczne i reprezentatywne, aby

pojedynczo mogły charakteryzować określone funkcje wiodące obszarów wiejskich. Dlatego dążąc, z jednej strony do minimalizacji liczby cech, a z drugiej do możliwie pełnej i obiektywnej reprezentacji poszczególnych funkcji (i ich grup), przyjęto do klasyfikacji funkcjonalnej gmin Polski następujący zestaw cech, uwzględniający warunek realności opracowania ich mierników (dostępność metodyczna i statystyczna):¹

- 1) udział użytków rolnych (% powierzchni ogółem);
- 2) udział użytków rolnych uspołecznionych (% powierzchni użytków rolnych ogółem);
- 3) stopień towarowości rolnictwa (udział produkcji towarowej w produkcji globalnej);
- 4) nakłady pracy w rolnictwie (liczba zatrudnionych na 100 ha użytków rolnych);
- 5) stopień leśistości (udział lasów w powierzchni ogółem);
- 6) poziom zagospodarowania turystyczno-wypoczynkowego (liczba miejsc noclegowych w obiektach turystyczno-wypoczynkowych na km²);
- 7) ludność pozarolnicza (udział w ogólnej liczbie ludności)²;
- 8) zatrudnienie w przemyśle i budownictwie (udział w ogólnej liczbie zawodowo czynnych);
- 9) dojazdy ludności do pracy (liczba wyjeżdżających na 1000 mieszkańców)³.

Pierwsze cztery cechy (i ich mierniki) dotyczą przede wszystkim rolnictwa - głównej funkcji na znacznej części obszarów kraju. Wskazują bezpośrednio lub pośrednio między innymi na jego znaczenie w przestrzennym zagospodarowaniu wsi, szeroko pojęty charakter gospodarki rolnej, jej intensywność oraz powiązania z rynkiem. Ponadto cecha 1 informuje pośrednio o stopniu wykorzystania obszarów przez pozarolnicze działy gospodarki. Cecha 5 wskazuje na znaczenie leśnictwa w zagospodarowaniu obszarów, a także na pozaprodukcyjne znaczenie lasów, np. w zakresie potencjalnych możliwości rozwoju funkcji rekreacyjnych, a ponadto cecha 5 w połączeniu z cechą 1 informuje o udziale (dopełnienie do 100%) w badanej jednostce innych użytków (terenów przemysłowych, komunikacyjnych, wód itp.).

Funkcje rekreacyjne (turystyczno-wypoczynkowe) są reprezentowane przez cechę 6. Niewątpliwie lepszym miernikiem ich rozwoju mogłyby być dochody ludności czerpane z obsługi ruchu turystycznego lub udział w wytworzonym dochodzie narodowym, ale niestety brak jest w Polsce takich danych w skali gmin. Analogicznie rzecz się ma z doбором cech reprezentujących inne funkcje, w tym

¹ Liczba mierników przyjętych do klasyfikacji w tym opracowaniu różni się od listy zaproponowanej w pracy W. Stoli (1987), obejmującej 12 mierników.

² Charakterystykę struktury przestrzennej obszarów wiejskich w aspekcie mierników cech przyjętych do klasyfikacji poszerzono o analizę udziału ludności: zawodowo czynnej w rolnictwie i zawodowo czynnej poza rolnictwem w stosunku do ogólnej liczby zawodowo czynnych w 1988 r.

³ Dojazdy ludności do pracy badano także poprzez analizę udziału: wyjeżdżających do pracy z gmin i przyjeżdżających do pracy w gminach - w stosunku do ogólnej liczby zawodowo czynnych mieszkańców gmin w 1988 r.

przede wszystkim przemysł. Dlatego z konieczności ograniczono się tu do cech z zakresu zatrudnienia ludności. Cechy 7 i 8 wydają się wskazywać możliwie obiektywnie na znaczenie funkcji pozarolniczych, w tym przede wszystkim technoprodukcyjnych. Cecha 7 informuje także pośrednio o udziale ludności rolniczej (uzupełnienie do 100%).

Rozwój funkcji mieszkaniowej („rezydencjalnej”), w znaczeniu pełnienia przez daną gminę dla części miejscowej ludności tylko miejsca zamieszkania i obsługi miejscowej ludności, a nie miejsca pracy, może zostać w przybliżeniu wykazany pośrednio przez cechę 9, dotyczącą dojazdów ludności do pracy⁴.

Z powodu różnego charakteru poszczególnych cech różne są także ich mierniki. Są to zazwyczaj wskaźniki wyrażone np. udziałem procentowym, liczbą ludzi na jednostkę powierzchni. Mierniki te są niesumowalne i aby móc je porównywać między sobą wymagają normalizacji. W literaturze dotyczącej klasyfikacji obszarów wiejskich brak jest wzorców normalizacji mierników i grupowania badanych obiektów metodami zapewniającymi porównywalność wyników. Dlatego do tych celów przystosowano metody wypracowane i stosowane w badaniach typologicznych rolnictwa (J.Kostrowicki 1980; Stola 1987). Metody te okazały się najbardziej przydatne do badania obiektów wielocechowych, opisanych zmiennymi wyrażonymi w różnych miarach (Bielecka i in. 1977).

Przyjęte do klasyfikacji mierniki cech reprezentujących funkcje obszarów wiejskich zostały obliczone na podstawie danych statystycznych przeważnie z lat 1986-1988, z wyjątkiem towarowości rolnictwa (1978 r.). Prawdopodobnie nie zniekształciło to obrazu przestrzennego zróżnicowania struktury funkcjonalnej, gdyż grupowania gmin dokonano na podstawie mierników wyrażonych nie w liczbach (wartościach) bezwzględnych, lecz znormalizowanych, ujętych w pięcioklasowe przedziały (tab. 4). Tym niemniej gdyby wszystkie mierniki obliczano na podstawie danych z jednego, możliwie najpóźniejszego roku uzyskanoby obraz bardziej zbliżony do aktualnego stanu. Kartograficzne i statystyczne opracowania wielu zagadnień na podstawie danych Spisu Powszechnego z 1988 r. zostały wykorzystane w tym opracowaniu również w części charakteryzującej strukturę przestrzenną obszarów wiejskich. Aktualizacja stopnia towarowości rolnictwa w skali gmin jest obecnie nierealna, z powodu braku wyjściowych danych (wielkość produkcji globalnej i towarowej rolnictwa). Podjęcie zaś próby oszacowania tych danych dla wszystkich gmin, jest bardzo pracochłonne, więc i kosztowne, czyli mało realne w obecnej sytuacji finansowej Instytutu.

Funkcje każdej z 2021 gmin zostały opisane przez 9 mierników cech (zmiennych), wyrażonych w cyfrach od 1 do 5. Do grupowania tak opisanych

⁴ W przyjętym zestawie brak jest cech reprezentujących bezpośrednio inne, pozarekreacyjne (turystyczno-wypoczynkowe) i mieszkalne, funkcje usługowe, które mogą mieć znaczenie podstawowe w strukturze funkcjonalnej siedzib gmin, głównie miast. Wynika to przede wszystkim z niespełnienia przez te funkcje usługowe warunku powszechności. W sytuacji, gdyby funkcje te odgrywały podstawową rolę w danej gminie, o czym pośrednio informują cechy 7 i 8, wówczas mogłyby zostać poddane dodatkowemu badaniu w celu wyjaśnienia ich rodzaju (komunikacyjne, oświatowe itp.).

gmin zastosowano metodę dewiacji. Zamierzano, tak jak w poprzednich badaniach autorki (Stola 1987, 1989), obliczyć wzajemny stopień podobieństwa funkcjonalnego między każdą gminą a wszystkimi pozostałymi gminami, tzn. porównać wartości zmiennych każdej gminy z wartościami każdej następnej (gminy 1 z gminami od 2 do 2121, 2 z gminami od 3 do 21212120 z gminą 2121).

Tabela 4

Normalizacja mierników cech

Lp.	Mierniki cech	Klasy				
		1 bardzo niska	2 niska	3 średnia	4 wysoka	5 bardzo wysoka
1	% użytków rolnych w powierzchni ogółem	10 - 30	30 - 50	50 - 70	70 - 90	> 90
2	% użytków rolnych uspołecznionych w powierzchni użytków rolnych ogółem	0 - 5	5 - 15	15 - 30	30 - 60	> 60
3	Zatrudnienie na 100 ha użytków rolnych	1 - 10	10 - 15	15 - 25	25 - 35	> 35
4	% produkcji towarowej w produkcji globalnej	0 - 40	40 - 50	50 - 60	60 - 70	> 70
5	% lasów w powierzchni ogółem	0 - 10	10 - 20	20 - 40	40 - 60	> 60
6	Liczba miejsc noclegowych w obiektach turystycznych i wypoczynkowych na km ²	0 - 1	1 - 2	2 - 6	6 - 10	> 10
7	% ludności pozarolniczej	0 - 20	20 - 40	40 - 60	60 - 80	> 80
8	% zatrudnionych w przemyśle i budownictwie w ogólnej liczbie zatrudnionych	0 - 4	4 - 8	8 - 12	12 - 20	> 20
9	liczba wyjeżdżających do pracy na 1000 mieszkańców	0 - 50	50 - 100	100 - 150	150 - 200	> 200

Umożliwiłoby to wyróżnienie charakterystycznych, występujących w rzeczywistości, typowych pod względem funkcjonalnym grup gmin kraju. Z powodu jednak dużej pracochłonności i materiałochłonności (nawet z użyciem komputera) takiego sposobu klasyfikacji (w poprzednich badaniach każdorazowo klasyfikowano do około 50 obiektów - gmin, obszarów wiejskich województw), okazał się on niemożliwy na tym etapie badań. Dlatego w tym opracowaniu po raz pierwszy zastosowano do klasyfikacji typy-modele funkcjonalne gmin (tab. 5). Typy te opracowano na podstawie realnie występujących zróżnicowań

funkcjonalnych obszarów wiejskich Polski. A więc nie są to wzorce teoretyczne. Typy-modele zostały wyróżnione (opisane) podobnie jak funkcje poszczególnych gmin, czyli w postaci znormalizowanych 9 zmiennych, reprezentujących poszczególne mierniki cech funkcji (9 cyfr od 1 do 5, np. 2,3,2,4,4,5,3,2,1). Opisano w ten sposób 14 typów modeli. Następnie układ zmiennych każdej gminy porównano za pomocą komputera z układem zmiennych każdego z 14 typów modeli. Dążąc do przeprowadzenia klasyfikacji optymalnie szczegółowej założono, że gminy podobne do danego typu-modelu to te, które różnią się od niego nie więcej niż o 20% teoretycznej liczby odchyień ($4 \times 9 = 36$), czyli o 7 odchyień (szerzej o metodzie grupowania w pracy W.Stoli 1987).

Tabela 5

Typy-modele funkcjonalne gmin

Typy - modele	% użytków rolnych	% użytków rolnych uspołecz- nionych	Zatrudnie- nie na 100ha	% towaro- wości rolnictwa	% lasów	Liczba miejsc noclego- wych na km ²	% ludności poza- rolniczej	% zatrud- nionych w prze- myśle	Liczba wyjeżdża- jących do pracy na 1000 mieszkań- ców
A	4	1	3	3	2	2	2	2	2
B	4	5	2	4	2	1	3	1	1
C	4	3	5	5	1	1	3	2	3
D	4	1	5	2	2	1	3	2	5
E	3	2	3	3	3	3	3	3	3
F	2	4	2	2	3	3	5	2	2
G	1	2	3	2	4	1	4	3	4
H	2	4	2	2	4	2	1	2	2
I	1	4	2	2	5	1	3	5	4
K	1	2	4	1	4	5	3	2	2
L	3	3	3	3	2	5	4	3	3
M	3	2	2	2	3	1	5	5	3
N	2	2	3	3	4	4	4	5	4
O	3	2	4	3	2	2	5	2	5

ZRÓŻNICOWANIE PRZESTRZENNE GMIN POD WZGLĘDEM CECH TYPOLOGICZNYCH

Wybór mierników cech reprezentujących podstawowe funkcje obszarów wiejskich oraz przeprowadzenie na ich podstawie klasyfikacji funkcjonalnej gmin poprzedziły badania większej liczby mierników. Również zróżnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich pod względem poszczególnych cech zastosowanych w klasyfikacji, scharakteryzowano poprzez analizę przestrzenną jednego lub kilku mierników, opracowanych na podstawie danych statystycznych przeważnie z 1988 r.

Pod względem form użytkowania ziemi najbardziej „wiejskie” są tereny zajęte pod użytkowanie rolnicze, leśne, wody i związane z nimi osadnictwo. Użytki rolne zajmują największy udział powierzchni, powyżej 70%, (przeciętnie w Polsce 59,9% w 1988 r) na terenach środkowych i środkowo-wschodnich kraju, a także na Wyżynie Małopolskiej, Nizinie Śląskiej, Kujawach i Żuławach. W niektórych gminach tych terenów udział użytków rolnych przekracza 90% (ryc.5). Najmniejszy zaś udział gruntów użytkowanych rolniczo, poniżej 50% a w wielu gminach nawet poniżej 30%, występuje na terenach zachodnich, zwłaszcza na Ziemi Lubuskiej, Pomorzu, a także w południowej części Pojezierza Mazurskiego i na terenach karpackich, a więc na ogół tam, gdzie występuje dużo lasów, bądź wód.

Badając udział użytków rolnych w gminach poszczególnych województw (tab. 6), okazało się, że najwięcej gmin o najniższych odsetkach, poniżej 20%, występuje przede wszystkim w województwach: gorzowskim, krośnieńskim, zielonogórskim i bydgoskim. W każdym z nich jest więcej niż 5 gmin o tak niskim udziale użytków rolnych (ogółem w kraju 99 takich gmin). Gminy zaś z maksymalnym udziałem użytków rolnych, przewyższającym 80%, jest w kraju znacznie mniej - 47, z czego prawie połowa z nich występuje w województwach: płockim, skierniewickim i krakowskim.

Tabela 6

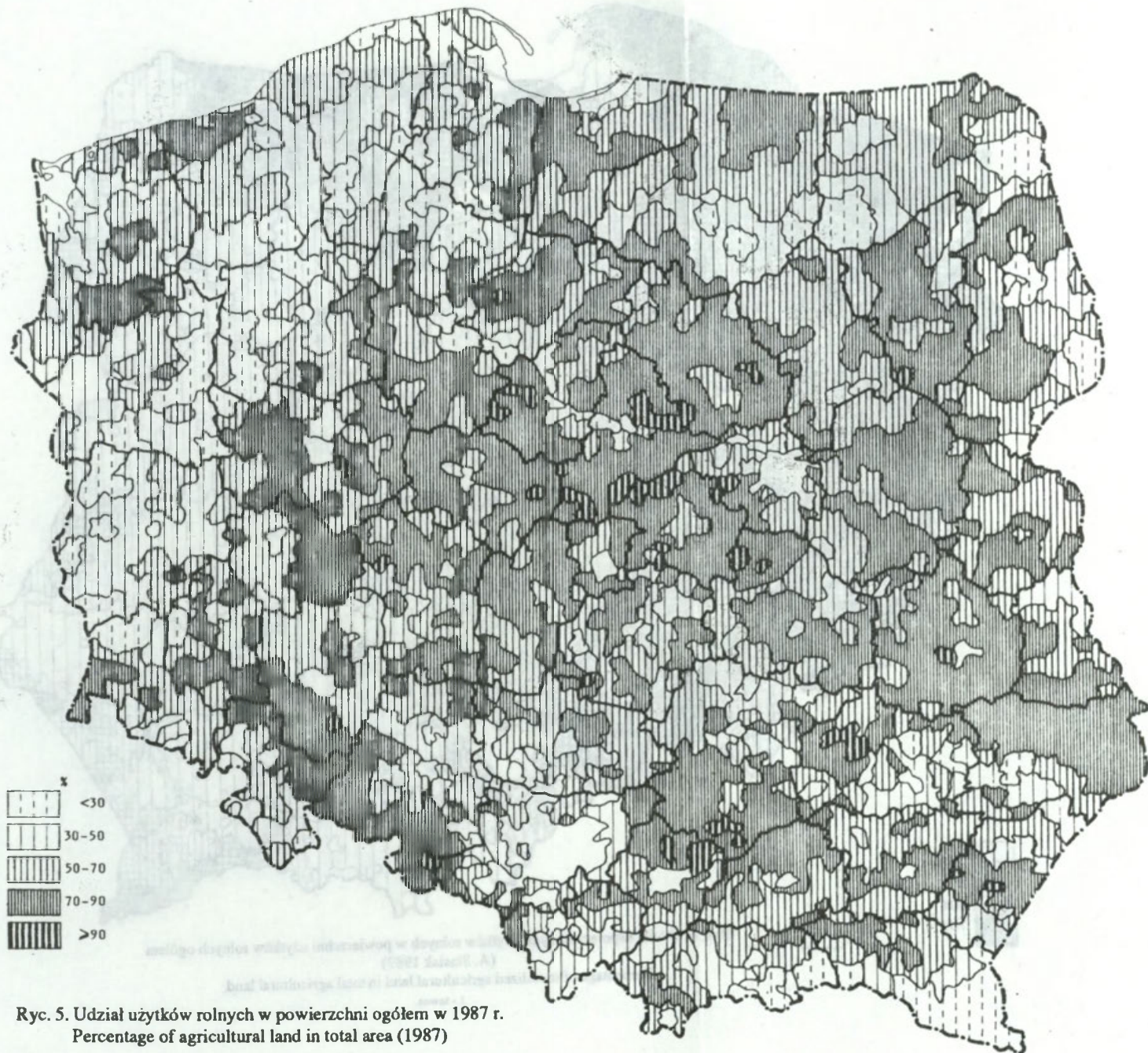
Liczba gmin według udziału (%) użytków rolnych w powierzchni ogólnej gmin w 1987 r.

Województwo	0 - 20	20 - 40	40 - 60	60 - 80	80 - 100
1	2	3	4	5	6
warszawskie	0	5	15	11	1
białkopodlaskie	0	0	16	20	0
białostockie	4	6	18	21	0
bielskie	2	18	15	12	0
bydgoskie	6	9	18	22	0
chełmskie	5	8	13	0	0
ciechanowskie	0	1	9	34	2

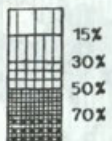
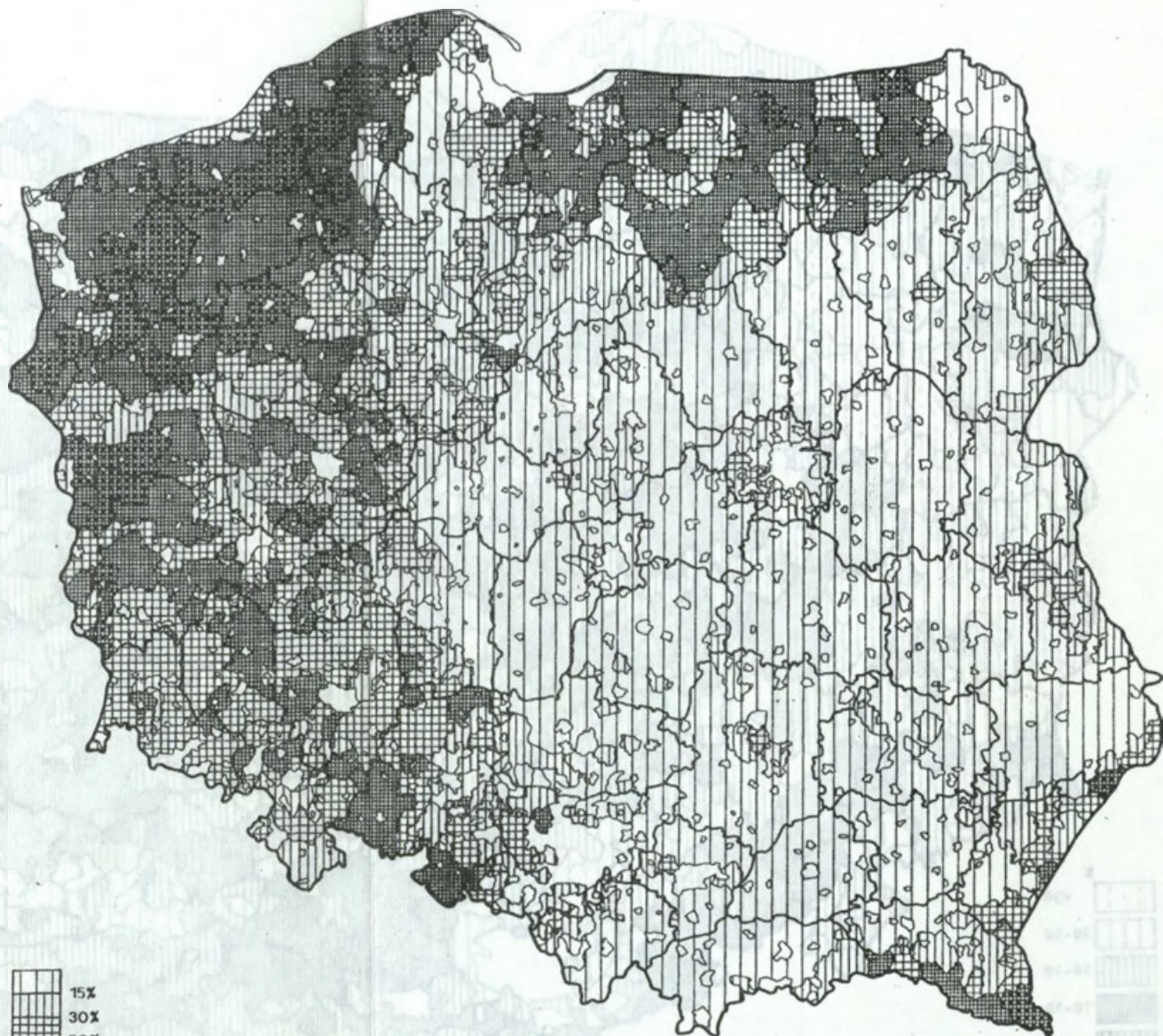
1	2	3	4	5	6
częstochowskie	1	9	30	12	0
elbląskie	2	1	16	18	0
gdańskie	5	12	17	11	0
gorzowskie	8	17	11	2	0
jeleniogórskie	2	4	16	6	0
kaliskie	0	4	21	29	1
katowickie	3	12	20	13	0
kieleckie	2	11	19	34	3
konińskie	0	1	11	30	1
koszalińskie	3	12	13	7	0
krakowskie	0	4	10	19	5
krośnieńskie	8	5	14	12	0
legnickie	1	2	12	16	0
leszczyńskie	0	1	10	19	0
lubelskie	0	0	11	51	1
łomżyńskie	0	2	12	25	1
łódzkie	0	0	3	8	0
nowosądeckie	5	14	16	8	0
olsztyńskie	3	12	18	15	0
opolskie	3	14	15	28	1
ostrołęckie	1	1	24	13	0
piłskie	4	13	12	7	0
piotrkowskie	1	9	18	22	1
płockie	1	1	3	30	9
poznańskie	1	4	21	30	1
przemyskie	0	9	10	14	2
radomskie	0	5	18	36	2
rzeszowskie	0	1	23	18	0
siedleckie	0	1	26	39	0
sieradzkie	0	0	15	25	0
skierniewickie	0	0	6	24	7
śląskie	4	14	13	0	0
suwalskie	5	7	20	11	0
szczecińskie	5	12	22	12	0
tamobrzeskie	2	10	16	20	4
tarnowskie	0	1	19	24	0
toruńskie	1	2	11	26	1
wałbrzyskie	1	7	10	12	0
włocławskie	0	3	7	25	3
wrocławskie	0	4	17	15	1
zamojskie	2	4	9	36	0
zielonogórskie	8	29	12	1	0
Ogółem gmin	99	321	731	923	47

Specyfiką obszarów wiejskich Polski jest współwystępowanie dwóch form społeczno-własnościowych użytków rolnych-indywidualnych i tzw. uspołecznionych (głównie państwowych), co ma duży wpływ na obecne i przyszłe, nie tylko rolnicze zagospodarowanie przestrzenne tych obszarów. Odnosi się to przede wszystkim do terenów, gdzie udział rolnictwa uspołecznionego był stosunkowo duży, przekraczający 30% (przeciętnie w kraju 23%), a w niektórych gminach nawet

60% użytków rolnych ogółem (ryc. 6). Tak duży udział rolnictwa uspołecznionego występował głównie na terenach północnych, od zachodniej części woj. suwalskiego po elbląskie, a następnie od woj. koszalińskiego po szczecińskie oraz na terenach zachodnich, rozszerzając się na południu na tereny Śląska Dolnego i Opolskiego. Podobnie duży udział rolnictwa uspołecznionego występował w południowo-wschodnich gminach przygranicznych. Na pozostałych obszarach kraju natomiast, a szczególnie w jego części środkowej i wschodniej, gdzie dominuje rolnictwo prywatne, udział uspołecznionych użytków rolnych wynosił poniżej 10 a nawet 5% użytków rolnych ogółem. Na ogólną liczbę gmin z minimalnym udziałem rolnictwa uspołecznionego (poniżej 5%), wynoszącą około 1/3 gmin kraju, prawie połowa znajdowała się w 8 województwach: kieleckim, lubelskim, łomżyńskim, nowosądeckim, ostrołęckim, radomskim, siedleckim i tamobrzeskim (po 30 i więcej gmin, tab. 7). Gmin zaś o maksymalnym udziale rolnictwa uspołecznionego (powyżej 60%) było zaledwie 7% i występowały one głównie w województwach: gorzowskim, koszalińskim, olsztyńskim, słupskim, szczecińskim i zielonogórskim (ponad 10 gmin w każdym). Znajdowało się w nich ponad 2/3 gmin o najwyższym udziale rolnictwa uspołecznionego. Zróżnicowany stopień uspołecznienia rolnictwa odzwierciedla się w przestrzennym zróżnicowaniu zagospodarowania obszarów wiejskich oraz funkcji rolniczych, zwłaszcza pod względem ich poziomu i struktury intensywności oraz wielkości i struktury produktywności i towarowości. Rolnictwo uspołecznione w porównaniu z rolnictwem indywidualnym cechują na ogół mniejsze nakłady pracy ludzi a większe kapitału (w postaci mechanizacji, nawożenia mineralnego itp.), oraz niższa produktywność ziemi i wyższy stopień (%) towarowości. Wszystkie te zagadnienia wykazują duże zróżnicowanie przestrzenne zarówno w ramach poszczególnych sektorów własnościowych, jak i w rolnictwie ogółem. Potwierdza to przestrzenne zróżnicowanie zatrudnienia w rolnictwie, mierzonego liczbą osób/100 ha użytków rolnych. Na terenach o dużym udziale rolnictwa uspołecznionego i o stosunkowo małym rozdrobnieniu gospodarstw indywidualnych, a więc przede wszystkim na Pojezierzu Mazurskim i Pomorzu, a następnie także na Ziemi Lubuskiej i Sudetach oraz w Bieszczadach, w większości gmin przypada poniżej 15, a w niektórych nawet poniżej 10 osób/100 ha użytków rolnych (przeciętnie w kraju 24 osoby/100 ha). Na terenach południowo-wschodnich, z wyjątkiem gmin przygranicznych, o dominacji rozdrobnionego rolnictwa indywidualnego miernik ten jest zazwyczaj 2-3 krotnie większy i wynosi powyżej 25, a nawet powyżej 35 osób/100 ha użytków rolnych (ryc. 7). Wynika to z tego, że w gospodarstwach najmniejszych (poniżej 2 ha) przypada 70 osób/100 ha zaś w 10 i więcej hektarowych około 13/100 ha, czyli podobnie jak w wielkoobszarowych gospodarstwach państwowych, znacznie lepiej wyposażonych technicznie. Wskaźnik motoryzacji prac na początku lat 1980 wynosił w rolnictwie uspołecznionym 95%, a w indywidualnym tylko 63%, zaś

Ryc. 5. Udział użytków rolnych w powierzchni ogółem w 1987 r.
 Percentage of agricultural land in total area (1987)

Ryc. 6. Udział uspołecznionych użytków rolnych w powierzchni użytków rolnych ogółem
(A. Stasiak 1989)

Percentage of socialized agricultural land in total agricultural land

1 - towns.

wskaźnik energetycznego uzbrojenia pracy w gospodarstwach indywidualnych (5,5 kW) był czterokrotnie mniejszy niż w gospodarstwach państwowych (Mazurkiewicz 1987).

Inne istotne zagadnienia, to różnice w strukturze płci i wieku zatrudnionych w rolnictwie na tych terenach, wpływające na różnice „jakościowe” nakładów pracy. Tam gdzie nakłady te są stosunkowo niskie opierają się głównie na pracy mężczyzn w wieku produkcyjnym. Dotyczy to zarówno rolnictwa państwowego, jak i dużych gospodarstw indywidualnych. W miarę bowiem wzrostu obszaru gospodarstw wśród zatrudnionych wzrasta udział mężczyzn i osób młodych. W 1986 r. w grupie gospodarstw o powierzchni 15 i więcej ha wśród ludności w wieku 20-29 lat przypadało na 100 mężczyzn 68 kobiet, w wieku 30-44 lata - odpowiednio 87 kobiet, a w gospodarstwach do 2 ha w tych grupach wieku przypadało na 100 mężczyzn odpowiednio 91 i 96 kobiet (Zalewski 1987).

Na terenach o wysokich miernikach zatrudnienia w rolnictwie znacznie większy udział przypada na ludność w wieku poprodukcyjnym oraz kobiety niż na terenach o niższych miernikach. Te różnice są ważne, gdyż dotyczą szczególnie ludności prowadzącej gospodarstwa rolne, tzn. kierujących gospodarstwem.

Wśród kierujących gospodarstwami indywidualnymi 70% stanowią ludzie w wieku powyżej 45 lat, w tym 25% w wieku 65 i więcej lat, a tylko co dwudziesty użytkownik liczy mniej niż 29 lat.

Udział ludności powyżej 60 lat zatrudnionej w rolnictwie wzrósł od 1950 r. średnio dwukrotnie - z 9,3 do 18,6%. Na terenach środkowo-wschodnich przekracza on często 30%, podczas gdy na zachodzie i północy kraju wynosi około średniej krajowej i mniej. W 1988 r. wśród pracujących w gospodarstwach indywidualnych co szósty (18%) był w wieku poprodukcyjnym.

Czynnikiem wpływającym na jakość nakładów pracy jest też poziom wykształcenia zatrudnionych. I znów zagadnienie to kształtowało się w 1988 r. bardziej korzystnie w gospodarstwach państwowych, w których zatrudnieni z wykształceniem ponadpodstawowym stanowili prawie 60% załogi, a wśród pracujących głównie w swoim gospodarstwie rolnym tylko 28%. Co gorsza, wśród tych pracujących 12%, czyli co dziesiąty nie ukończył szkoły podstawowej (w 1978r. 31%), a na terenach północno- i południowo-wschodnich oraz niektórych środkowych, o znacznym udziale ludzi w wieku poprodukcyjnym, zdarza się, że nawet co piąty. Również na północno-zachodnich ziemiach odzyskanych, zasiedlonych ludnością ze wschodnich terenów, udział pracujących głównie w swoim gospodarstwie i nie mających ukończonej szkoły podstawowej też był stosunkowo wysoki. W Wielkopolsce, na Śląsku, w Zachodniej Małopolsce, i na Kujawach natomiast tylko 1 lub 2 osoby na 10 zatrudnionych nie posiadało ukończonej szkoły podstawowej (Gałczyńska 1988, 1993). Tereny te cechowały się też wysokim udziałem (ponad 30-40%) rolników z wykształceniem ponadpodstawowym.

Tabela 7

Liczba gmin według udziału (%) uspołecznionych użytków rolnych w powierzchni ogólnej użytków rolnych

Województwo	0 - 5	5 - 15	15 - 30	30 - 60	> 60
1	2	3	4	5	6
warszawskie	3	14	11	4	0
bialskopodlaskie	13	15	7	1	0
białostockie	24	14	7	4	0
bielskie	23	14	8	1	1
bydgoskie	0	6	21	28	0
chełmskie	4	9	9	4	0
ciechanowskie	14	25	5	2	0
częstochowskie	16	22	11	3	0
elbląskie	0	1	3	24	9
gdańskie	10	9	3	20	3
gorzowskie	0	0	4	20	14
jeleniogórskie	0	0	2	26	0
kaliskie	16	15	11	13	0
katowickie	4	17	13	14	0
kieleckie	36	27	6	1	0
konińskie	17	20	4	2	0
koszalińskie	0	0	0	14	21
krakowskie	16	18	3	1	0
krośnieńskie	13	8	10	6	2
legnickie	0	0	0	30	1
leszczyńskie	1	2	5	20	2
lubelskie	48	14	1	0	0
łomżyńskie	35	3	1	1	0
łódzkie	0	10	1	0	0
nowosądeckie	35	3	5	0	0
olsztyńskie	0	2	5	29	12
opolskie	0	8	13	38	2
ostrołęckie	30	9	0	0	0
pilskie	0	0	7	21	8
piotrkowskie	27	20	4	0	0
płockie	12	21	11	0	0
poznańskie	0	0	7	44	6
przemyskie	7	9	9	10	0
radomskie	44	13	4	0	0
rzyszowskie	20	20	2	0	0
siedleckie	62	3	1	0	0
sieradzkie	26	13	1	0	0
skiemiewickie	17	18	2	0	0
śląskie	2	0	3	11	15
suwalskie	11	5	3	20	4
szczecińskie	0	0	0	16	35
tarnobrzeskie	42	5	5	0	0
tamowskie	28	15	0	1	0
toruńskie	3	7	22	9	0
wałbrzyskie	0	1	7	21	1
włocławskie	14	22	2	0	0

1	2	3	4	5	6
wrocławskie	0	0	5	30	2
zamojskie	29	15	4	2	1
zielonogórskie	0	1	2	32	15
Ogółem gmin	701	473	270	523	154

Należy podkreślić, że w latach 1978-1988 nastąpiła poprawa poziomu wiedzy ogólnej i zawodowej rolników indywidualnych, zwłaszcza roczników młodych. Tym niemniej poziom wykształcenia ludności chłopskiej na wsi jest niższy niż pozachłopskiej, a rolnictwo wśród innych działów gospodarki narodowej cechuje najniższy poziom wykształcenia zatrudnionych, co niewątpliwie nie jest obojętne dla wydajności pracy i poziomu gospodarowania (Frenkel 1991).

Tak więc, oprócz liczby zatrudnionych na 100 ha użytków rolnych, ważne jest kto, w jakim wieku i o jakich kwalifikacjach na tę liczbę się składa.

Na tle sytuacji zatrudnienia w rolnictwie w innych krajach Europy można powiedzieć, że w Polsce zostały uruchomione mechanizmy powodujące stosunkowo silny odpływ ludności z rolnictwa, zmniejszenie udziału ludności rolniczej, głównie w wieku produkcyjnym, w ogólnej liczbie ludności kraju, natomiast zrobiono zbyt mało, aby zmniejszyć zapotrzebowanie na nakłady pracy żywej w rolnictwie indywidualnym. W znacznym udziale gospodarstw opiera się ona na pracy ludzi w podeszłym wieku a także dzieci. Nie było odpowiedniego klimatu politycznego, warunków fiskalno-ekonomicznych sprzyjających powiększaniu gospodarstw i ich specjalizacji oraz polepszaniu w nich warunków pracy. Po prostu w całym minionym czterdziestopięcioleciu nie doceniano należycie roli rozwoju rolnictwa w życiu społeczno-gospodarczym kraju.

Innym istotnym miernikiem funkcji rolniczej, traktowanej jako funkcja podstawowa obszarów wiejskich, jest jej towarowość, a szczególnie stopień towarowości (% produkcji sprzedanej). Wskazuje on na stan otwartości rolnictwa, tzn. ukierunkowania produkcji na potrzeby rynku. Poza obszarowo małymi gospodarstwami o wysokim stopniu specjalizacji (np. w produkcji szklarniowej warzyw, kwiatów, owoców) w pozostałych stopień towarowości zazwyczaj bywa skorelowany z ich powierzchnią, a więc i z nakładami pracy w przeliczeniu na powierzchnię użytków rolnych. W gospodarstwach dużych udział produkcji towarowej w produkcji globalnej jest większy niż w gospodarstwach małych lub średnich, zwłaszcza ludności dwuzawodowej, które na ogół przeznaczają większy odsetek produkcji na samozaopatrzenie niż gospodarstwa duże. Od tej prawidłowości bywają odstępstwa powodowane przede wszystkim rodzajem kierunku i stopniem specjalizacji gospodarstwa. Nie można stwierdzić natomiast takiej współzależności między wielkością gospodarstwa czy też nakładów pracy a poziomem towarowości, tzn. wielkością produkcji towarowej w przeliczeniu na hektar użytków rolnych. Poziom towarowości zależy bowiem od produktywności ziemi (produkcja globalna/ha użytków rolnych), która często maleje wraz ze wzrostem powierzchni gospodarstw, oraz od stopnia towarowości. Tak więc, na większości terenów północnych i środkowo-zachodnich, po Śląsk Dolny i Opolski,

oraz na terenach o wyspecjalizowanym rolnictwie tzw. podmiejskim w zasięgu oddziaływania takich aglomeracji jak Warszawa, Łódź, Kraków, Gdańsk, udział produkcji towarowej w produkcji globalnej wynosił powyżej 50%, a w niektórych gminach nawet powyżej 60-70%. Był on jednak stosunkowo niski - poniżej 40%, na terenach południowo-wschodnich kraju. Przy czym na terenach o dużym udziale ludności dwuzawodowej, gdzie wykształcił się typ rolnictwa wtórnie samozaopatrzeniowego (Szczęsny 1991), a więc np. w rejonie Staropolskiego Okręgu Przemysłowego, w zachodniej części Pogórza Karpackiego stopień towarowości wynosił 30% i mniej. Na terenach tych rolnictwo jako funkcja podstawowa, w znaczeniu sprecyzowanym wyżej, tzn. ukierunkowania produkcji na zaspokajanie potrzeb zewnętrznych, odgrywa znacznie mniejszą rolę niż wysoce produktywnie i towarowe rolnictwo innych terenów, np. Wielkopolski, Kujaw czy Żuław. Tym niemniej, biorąc pod uwagę na ogół dość wysoką produktywność ziemi rolnictwa typu pół- czy wtórnie samozaopatrzeniowego i dużą gęstość zaludnienia terenów na których ono występuje, należy podkreślić duże znaczenie produkcji tego rolnictwa dla zaopatrzenia w żywność miejscowej, nie tylko rolniczej ludności. Niemniej ważną rolę spełnia ono jako dodatkowe miejsce pracy i źródło dochodów dla wiejskiej ludności pozarolniczej, co niewątpliwie wpływało też hamująco na odpływ ludności ze wsi.

Tabela 8

Liczba gmin według udziału (%) zatrudnionych w rolnictwie w ogólnej liczbie zawodowo czynnych mieszkańców gmin w 1988 r.

Województwo	< 20	20 - 30	30 - 40	40 - 50	50 - 60	60 - 70	70 - 80	≥ 80
1	2	3	4	5	6	7	8	9
warszawskie	2	5	7	11	5	2	0	0
białospodlaskie	0	0	0	1	1	13	17	4
białostockie	0	2	1	2	6	8	10	20
bielskie	2	7	17	17	4	0	0	0
bydgoskie	0	2	3	12	21	15	2	0
chełmskie	0	0	0	1	4	9	12	0
ciechanowskie	0	0	1	1	5	17	20	2
częstochowskie	0	4	7	11	13	11	6	0
elbląskie	0	0	2	3	10	15	7	0
gdańskie	0	4	5	14	14	8	0	0
gorzowskie	0	0	0	7	18	11	2	0
jeleniogórskie	2	3	11	8	4	0	0	0
kaliskie	0	0	2	8	19	23	3	0
katowickie	2	17	16	10	2	0	1	0
kieleckie	1	0	9	11	9	14	16	10
konińskie	0	0	1	6	14	14	6	2
koszalińskie	1	1	2	2	13	12	4	0
krakowskie	0	1	4	13	6	7	6	1
krośnieńskie	1	5	14	13	4	2	0	0
legnickie	0	0	2	5	16	7	0	1
leszczyńskie	0	0	0	2	11	11	6	0
lubelskie	0	0	0	3	15	25	14	6
łomżyńskie	0	0	0	0	0	5	9	26
łódzkie	1	0	0	1	5	3	1	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9
nowosądeckie	0	0	1	12	15	14	1	0
olsztyńskie	0	0	3	9	13	12	11	0
opolskie	2	11	11	14	11	12	0	0
ostrołęckie	0	0	0	4	5	10	15	5
pilskie	0	0	3	6	18	4	5	0
piotrkowskie	0	0	4	9	12	14	11	1
płockie	0	0	1	2	7	10	20	3
poznańskie	1	3	4	8	19	17	5	0
przemyskie	0	0	0	4	13	14	3	1
radomskie	0	1	4	7	12	10	18	9
rzeszowskie	0	0	2	13	21	6	0	0
siedleckie	0	0	3	4	9	20	22	8
sieradzkie	0	0	2	2	8	13	14	1
skiemiewickie	0	0	1	4	12	7	8	5
słupskie	0	0	2	8	14	6	1	0
suwalskie	0	0	0	1	8	11	13	10
szczecińskie	3	2	0	6	11	18	11	0
tamobrzeskie	0	0	2	5	17	9	16	3
tamowskie	0	0	1	9	11	18	4	1
toruńskie	0	1	1	1	8	16	14	0
wałbrzyskie	1	4	7	12	3	3	0	0
włocławskie	0	0	0	2	9	10	16	1
wrocławskie	0	0	6	9	17	5	0	0
zamojskie	0	0	1	0	4	12	18	16
zielonogórskie	0	1	9	17	20	3	0	0
Ogółem gmin	19	74	172	330	516	506	368	136
%	0.9	3.5	8.1	15.5	24.3	23.9	17.4	6.4

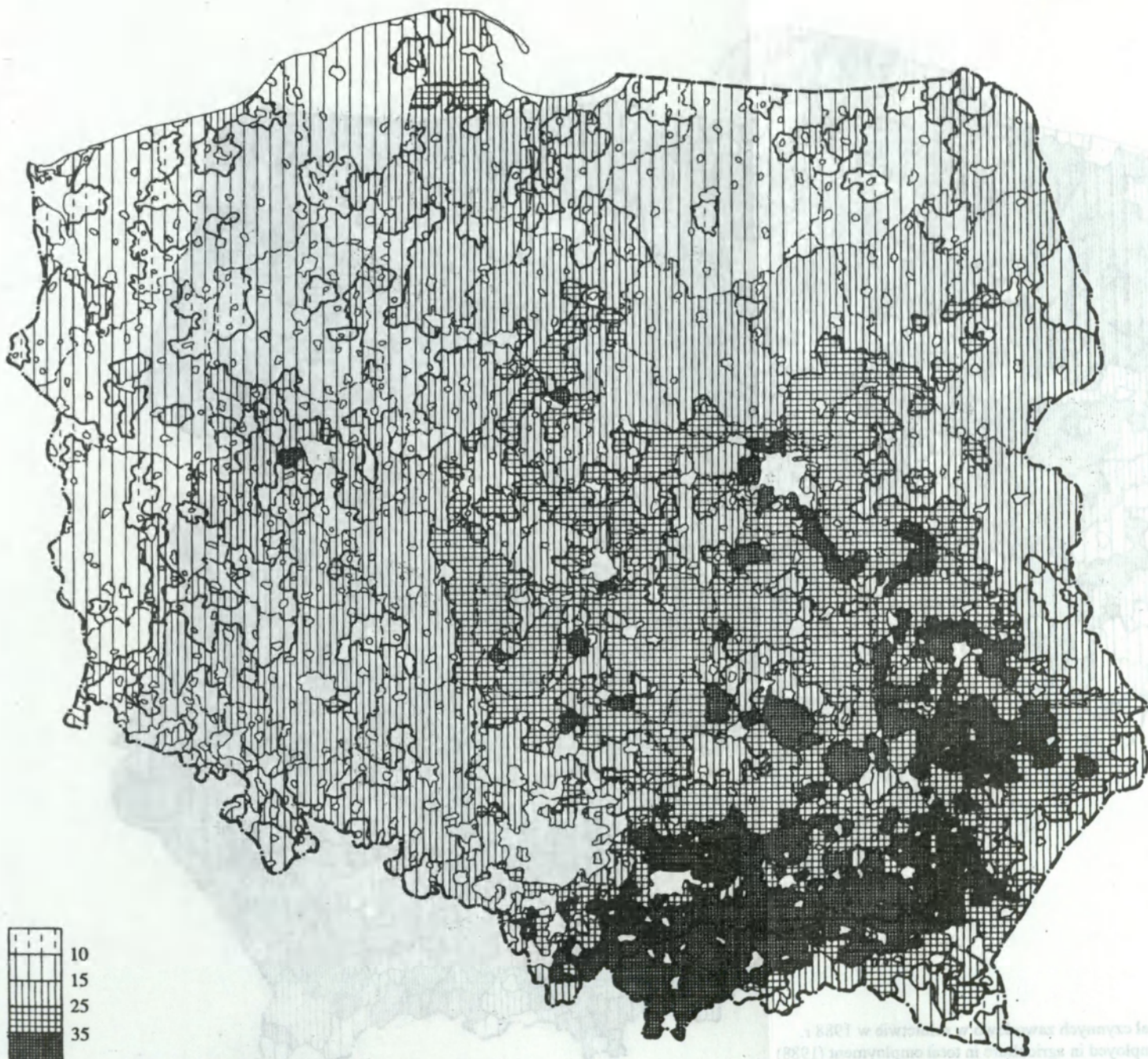
Udział zatrudnionych w rolnictwie w ogólnej liczbie czynnych zawodowo wprawdzie nie informuje o poziomie rozwoju rolnictwa lub jego intensywności w zakresie nakładów pracy, które są wynikiem relacji liczby zatrudnionych w rolnictwie i powierzchni użytków rolnych, tym niemniej jest istotnym wskaźnikiem znaczenia funkcji rolniczych jako źródła zatrudnienia, a więc pośrednio i utrzymania określonego udziału ludności wsi. Pod tym względem funkcje rolnicze odgrywają wiodącą rolę przede wszystkim na bardzo słabo zurbanizowanych terenach północno-wschodnich kraju - od wschodniej części woj. suwalskiego przez woj. łomżyńskie i białostockie po wiele gmin północnego i zachodniego Mazowsza, a na wschodzie po Zamojszczyznę. Na terenach tych udział zatrudnionych w rolnictwie przekracza 70, a nierzadko 80% ogółu czynnych zawodowo. Większe skupienia gmin o podobnie dużych udziałach zatrudnionych w rolnictwie występują też w południowej Kielecczyźnie, rozszerzając się po Sandomierz, oraz w północnej części woj. radomskiego (ryc. 8). Przeciętny odsetek zawodowo czynnych w rolnictwie w gminach wynosił w 1988 r 56,1%, a w Polsce ogółem 27,1%. Przy czym gmin o zbliżonym udziale do przeciętnego (50-60%) była niecała 1/4 (24,3%) ogólnej ich liczby. W blisko połowie gmin (48%) udziały zatrudnionych w rolnictwie były wyższe i wynosiły powyżej 60% ogółu zawodowo czynnych. Spośród gmin (504) o bardzo dużych udziałach

zatrudnionych w rolnictwie (powyżej 70%) ponad połowa (271) znajdowała się w 10 województwach północno- i środkowo-wschodnich: białkopodlaskim, białostockim, łomżyńskim, siedleckim, suwalskim oraz w ciechanowskim, płockim, radomskim, kieleckim i zamojskim. W każdym z nich było więcej niż 20 gmin o tak dużym udziale zatrudnionych w rolnictwie (tab. 8), czyli gdyby przyjąć kryterium udziału zatrudnionych w rolnictwie za miernik urbanizacji (Jerczyński 1977; Lewiński 1991), można by stwierdzić, że w województwach tych występuje najwięcej gmin najślabiej zurbanizowanych.

Gmin, w których udział zawodowo czynnych w rolnictwie stanowił mniej niż połowę ogółu czynnych zawodowo było w Polsce 28%, czyli że co czwarta gmina pod względem struktury zatrudnienia była zurbanizowana. Byłoby zaś dużym uproszczeniem określenie na tej tylko podstawie „miejskości gmin”, w sposób analogiczny jak S. Lewiński (1991) określił „miejskość wsi”.

Gmin o względnie małym zatrudnieniu w rolnictwie (poniżej 40%) było zaledwie 12,5% (265). Występowały one przede wszystkim w zasięgu aglomeracji Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego, sięgając po Kraków, Bielsko-Białą i Opole, następnie Warszawy, Trójmiasta, Poznania oraz Staropolskiego Okręgu Przemysłowego. Podobnymi udziałami charakteryzowało się też dużo gmin terenów sudeckich i zachodniej części Niziny Śląskiej. Spośród gmin o najniższych udziałach zatrudnionych w rolnictwie tzn. poniżej 40% (w wysoko rozwiniętych krajach północno-zachodniej Europy poniżej 5-10%), około połowa (138) znajduje się na silnie zurbanizowanych terenach województw południowo-zachodnich: katowickiego, bielskiego, opolskiego, częstochowskiego, wałbrzyskiego, jeleniogórskiego oraz w woj. st. warszawskim. Spośród pozostałych województw znaczną liczbą gmin (więcej niż 10) o podobnie niskim odsetku zatrudnionych w rolnictwie cechuje się woj. krośnieńskie. Uogólniając można więc stwierdzić, że na tych terenach w rolnictwie zatrudnionych jest co najwyżej dwóch spośród pięciu zawodowo czynnych, natomiast w dużej liczbie gmin województw północno- i środkowo-wschodnich dwukrotnie więcej, bo około 4 spośród 5 czynnych zawodowo.

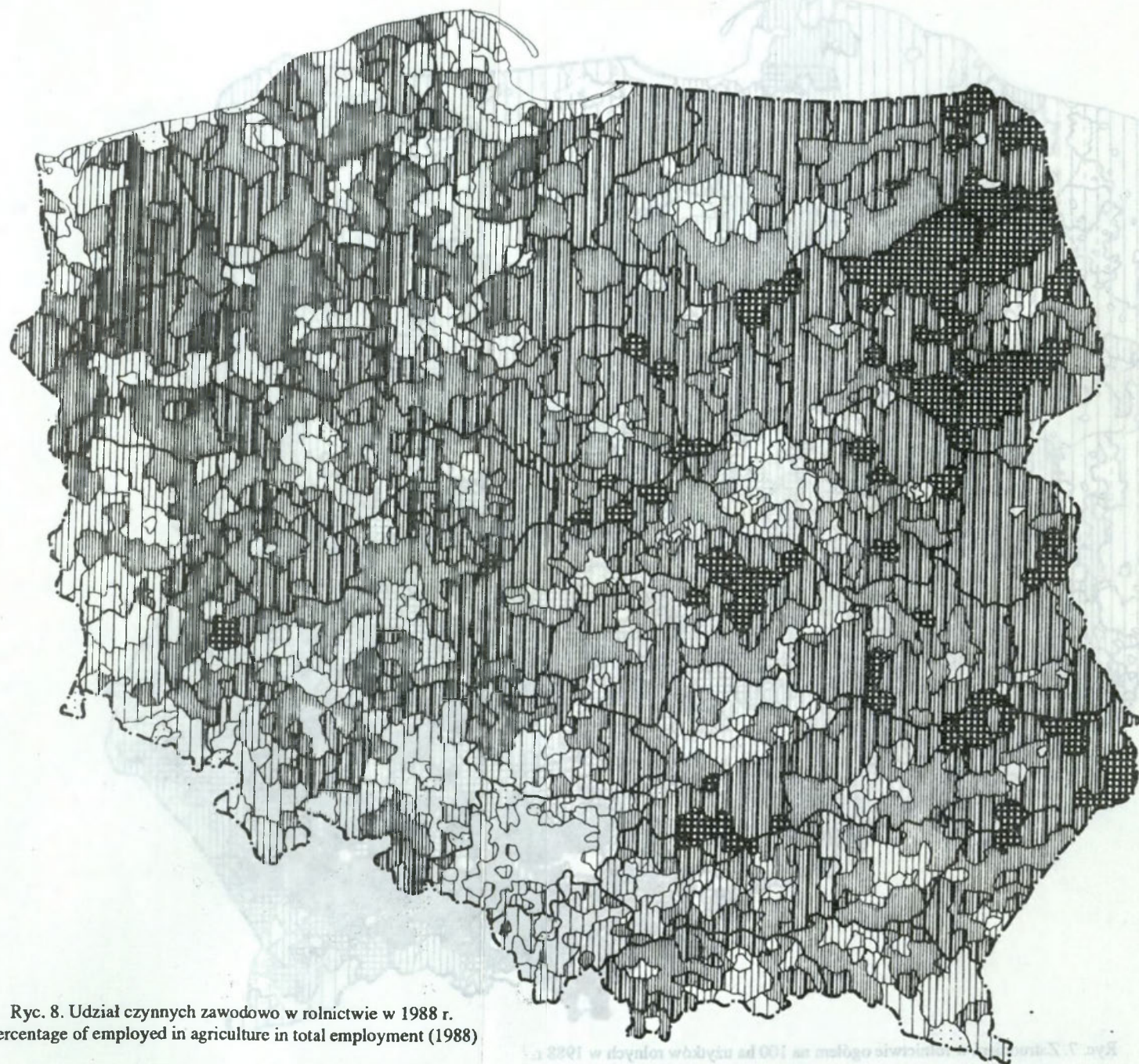
Porównując przestrzenne zróżnicowanie udziału zatrudnionych w rolnictwie w ogólnej liczbie czynnych zawodowo (ryc. 8) z przestrzennym zróżnicowaniem liczby zatrudnionych w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych (ryc. 7), zwraca uwagę występowanie dużych różnic, przede wszystkim między obszarami o krańcowo innej gęstości zaludnienia gmin (ryc. 3). Charakterystycznym przykładem mogą tu być obszary północno- i południowo-wschodnie kraju. Na pierwszych z nich, pomimo dużego odsetka zatrudnionych w rolnictwie nakłady pracy na 100 ha użytków rolnych są stosunkowo niskie, gdyż cechuje je relatywnie mała gęstość zaludnienia. Przeciwnie na terenach południowo-wschodnich, pomimo że udział zatrudnionych w rolnictwie jest stosunkowo niski, przeważnie poniżej średniej krajowej dla gmin, to nakłady pracy w przeliczeniu na powierzchnię użytkowaną rolniczo są bardzo wysokie, gdyż tereny te cechują się dużym zaludnieniem. Przykład ten potwierdza również odpowiednia sytuacja

Ryc. 7. Zatrudnieni w rolnictwie ogółem na 100 ha użytków rolnych w 1988 r.

(ryc. 7-12 wg T. Gołbiewskiej)

Number of employed in agriculture per 100 ha of agricultural land (1988)

Ryc. 8. Udział czynnych zawodowo w rolnictwie w 1988 r.
 Percentage of employed in agriculture in total employment (1988)

w gminach wokół dużych aglomeracji miejskich. Natomiast na terenach o niskiej gęstości zaludnienia i o małym udziale zatrudnionych w rolnictwie nakłady pracy na 100 ha użytków rolnych są też niskie. Sytuacja taka występuje np. na terenach sudeckich. Wynika z tych faktów kilka wniosków. Przede wszystkim wniosek potwierdzający potrzebę odmiennego podejścia do możliwości i sposobów restrukturyzacji zagospodarowania, zwłaszcza rolniczego, tych terenów. Następnie, potwierdzający potrzebę konieczności rozpatrywania poszczególnych zagadnień z zakresu struktury przestrzennej obszarów wiejskich w ich wzajemnym powiązaniu. Posłużono się tu przykładowo tylko zagadnieniami ludnościowymi i to głównie dotyczącymi funkcji rolniczych. A przecież dochodzi jeszcze cała gama zagadnień z zakresu użytkowania ziemi, czy też w innym ujęciu - z zakresu nierolniczych funkcji rozwijających się na obszarach wiejskich, bądź też wyposażenia infrastrukturalnego. Wszystkie te zagadnienia są ze sobą wzajemnie powiązane. Występowanie zależności przyczynowo-skutkowych między poszczególnymi elementami (zagadnieniami) struktury przestrzennej obszarów wiejskich powoduje, że elementy te wpływają na kształtowanie tej struktury, a ona z kolei wpływa modyfikująco na swoje elementy składowe. Występowanie tych współzależności przyczynowo-skutkowych sprawia, że struktura przestrzenna obszarów wiejskich, w tym zwłaszcza struktura funkcjonalna, zmienia się zarówno w czasie, jak i w przestrzeni.

Leśnictwo jest następną po rolnictwie, biogeniczną (A.S. Kostrowicki 1978) funkcją obszarów wiejskich, której podstawowym środkiem produkcji jest ziemia. Aczkolwiek jest to jedna z podstawowych funkcji bioprodukcyjnych (Stola 1982), to jej znaczenie wykracza daleko poza wartości wynikające z produktywności *sensu stricto* i jest trudne do ilościowego oszacowania.

Miernikiem rozwoju leśnictwa, jako jednej z podstawowych funkcji obszarów wiejskich, został uznany przede wszystkim udział lasów w ogólnej powierzchni badanej jednostki (gminy), następnie ich produktywność (produkcja leśna z 1 ha powierzchni zalesionej) oraz udział leśnictwa w wytworzonym dochodzie w badanej jednostce. Udział zaś zatrudnionych w leśnictwie w ogólnej liczbie zawodowo czynnych uznano za miernik mało znaczący (Stola 1982). Nie musi on korelować ze stopniem rozwoju leśnictwa, analogicznie jak udział zatrudnionych w rolnictwie nie musi korelować z poziomem jego rozwoju. W klasyfikacji funkcjonalnej obszarów wiejskich za reprezentatywny miernik leśnictwa przyjęto udział lasów w ogólnej powierzchni gmin (danych o produktywności i dochodowości w tej skali brak).

Lasy zajmują blisko 30% obszarów wiejskich kraju (w 1989 r 27,8% w Polsce). Obraz przestrzennego rozmieszczenia udziału lasów w ogólnych zarysach stanowi odwrotność przestrzennego rozmieszczenia udziału użytków rolnych w powierzchni gmin (patrz ryc. 5). Tam gdzie zajmują one niskie odsetki, a więc na Pojezierzu Mazurskim, Pomorzu, Ziemi Lubuskiej, na terenach karpaccich oraz w Górach Świętokrzyskich udział lasów przekracza 40%, a w niektórych gminach nawet 60%, gdzie zaś odsetek użytków rolnych jest wysoki, udział lasów spada do

poniżej 20%, a w wielu gminach do poniżej 10%. Najmniej lasów występuje więc na środkowych i środkowo-wschodnich terenach kraju oraz na Wyżynie Małopolskiej, Nizinie Śląskiej, Kujawach i Żuławach. Dużo, bo ponad 1/3 gmin cechuje się udziałem lasów zbliżonym do przeciętnego w kraju, tj. 20-40% oraz poniżej tej wielkości - aż około 45% gmin (tab. 9). Czyli stosunkowo dużym zalesieniem, wynoszącym powyżej 40%, charakteryzuje się tylko pozostała, niecała 1/5 gmin (394), przy czym zalesieniem przekraczającym 60% - zaledwie 4%. Ponad połowa gmin silnie zalesionych znajduje się w 11 województwach północno-zachodnich i południowych: olsztyńskim, gdańskim, śląskim, gorzowskim, pilskim, zielonogórskim oraz w kieleckim, opolskim, bielskim, nowosądeckim i krośnieńskim. Gminy najłabiej zalesione (do 10% ogólnej powierzchni), których jest stosunkowo dużo, gdyż tyle samo (394), co (w sumie) gmin stosunkowo silnie zalesionych, występują w województwach: płockim (26 gmin), wrocławskim (23), opolskim i lubelskim (po 19 gmin), skierniewickim i kieleckim (po 17 gmin).

Tabela 9

Liczba gmin według udziału (%) lasów w powierzchni ogólnej

Województwo	0 - 10	10 - 20	20 - 40	40 - 60	> 60
1	2	3	4	5	6
warszawskie	6	9	11	6	0
białkopodlaskie	2	14	20	0	0
białostockie	5	14	18	8	4
bielskie	7	10	10	16	4
bydgoskie	12	10	19	8	6
chełmskie	4	8	10	4	0
ciechanowskie	15	19	11	1	0
częstochowskie	6	5	28	11	2
elbląskie	11	11	14	1	0
gdańskie	3	11	16	11	4
gorzowskie	0	4	11	16	7
jeleniogórskie	0	5	18	3	2
kaliskie	12	12	22	9	0
katowickie	6	15	15	10	2
kieleckie	17	19	17	15	2
konińskie	16	16	11	0	0
koszalińskie	0	8	17	9	1
krakowskie	16	11	7	4	0
krośnieńskie	1	8	17	4	9
legnickie	8	10	10	3	0
leszczyńskie	2	14	13	1	0
lubelskie	19	27	17	0	0
łomżyńskie	5	16	18	1	0
łódzkie	3	5	3	0	0
nowosądeckie	0	6	17	15	5
olsztyńskie	3	14	18	11	2
opolskie	19	13	13	12	4
ostrolęckie	0	7	25	6	1
pilskie	2	6	12	12	4

1	2	3	4	5	6
piotrkowskie	6	15	21	9	0
płockie	26	13	4	0	1
poznańskie	15	15	24	3	0
przemyskie	8	7	9	9	2
radomskie	14	22	20	4	1
rzeszowskie	4	10	25	3	0
siedleckie	2	32	32	0	0
sieradzkie	5	16	19	0	0
skierniewickie	17	11	9	0	0
śląskie	0	0	15	12	4
suwalskie	2	12	21	4	4
szczecińskie	6	11	25	9	0
tarnobrzeskie	15	10	14	11	2
tarnowskie	6	16	22	0	0
toruńskie	16	14	8	3	0
wałbrzyskie	4	7	11	7	1
włocławskie	23	5	7	3	0
wrocławskie	11	11	12	3	0
zamojskie	14	17	12	6	2
zielonogórskie	0	2	13	26	9
Ogółem gmin	394	572	761	309	85

Udział lasów w ogólnej powierzchni informuje przede wszystkim o stopniu lesistości terenu, a także, chociaż nie w pełni, o poziomie rozwoju leśnictwa jako funkcji obszarów wiejskich.

Lesistość, jeden z atrybutów środowiska wiejskiego, ma też duży wpływ na rozwój funkcji turystyczno-wypoczynkowych. Aczkolwiek w opinii M. Drzewieckiego (1992), badającego wiejską przestrzeń rekreacyjną, zbyt duże zalesienie, przekraczające 40% powierzchni, nie podnosi atrakcyjności rekreacyjnej obszarów, to jednak lasy mają duże znaczenie dla rozwoju ruchu turystyczno-wypoczynkowego. Szczególnie dotyczy to terenów pozbawionych innych walorów przyrodniczych, turystycznie lub wypoczynkowo atrakcyjnych, zwłaszcza w pobliżu dużych skupień ludności miejskiej. Nie zawsze odzwierciedla się to w ogólnodostępnym zainwestowaniu turystycznym, gdyż na terenach tych rozwija się szczególnie wypoczynkowe budownictwo indywidualne (domy letniskowe).

Funkcje rekreacyjne mierzone liczbą miejsc noclegowych w obiektach turystyczno-wypoczynkowych na km², występowały na obszarach wiejskich prawie połowy gmin kraju, przy czym spośród nich tylko co trzecia miała dwa i więcej takich miejsc noclegowych na km². W pozostałych 2/3 gmin zainwestowanie turystyczno-wypoczynkowe było mniejsze. Stosunkowo największe, równe lub przewyższające 10 miejsc noclegowych na km² obszarów wiejskich, występowało tylko w 7% gmin cechujących się ogólnodostępnym zagospodarowaniem turystyczno-wypoczynkowym. Gmin takich było najwięcej na obszarach turystycznie najbardziej atrakcyjnych, a więc nadmorskich, górskich i pojeziernych, a także stosunkowo dużo w sąsiedztwie aglomeracji miejskich i okręgów przemysłowych, czyli w pobliżu skupień ludności nierolniczej (ryc. 9).

Gmin ze znacznym zainwestowaniem turystyczno- wypoczynkowym (6 i więcej miejsc noclegowych w obiektach ogólnodostępnych/km²) najwięcej było w województwach: nowosądeckim (17 gmin), bielskim (14), suwalskim, gdańskim, olsztyńskim i szczecińskim (po 7 gmin) oraz w bydgoskim, koszalińskim i opolskim (po 6 gmin), Województwa te skupiały ponad 50% gmin o tak dużym zainwestowaniu (tab. 10). Uwzględnienie miejsc noclegowych w tzw. kwaterach prywatnych wpłynęłoby na wzrost tego miernika prawdopodobnie w większym stopniu niż na jego przestrzenne zróżnicowanie.

Tabela 10

Miejsca noclegowe w obiektach turystycznych i wypoczynkowych na km² (bez miast)
według GUS, 1987 r.

Województwo	Gminy o liczbie miejsc noclegowych w obiektach turystycznych i wypoczynkowych					
	< 1	1 - 2	2 - 6	6 - 10	≥ 10	ogółem
1	2	3	4	5	6	7
warszawskie	9	5	2	0	2	18
białkopodlaskie	9	1	1	0	1	12
białostockie	13	2	3	0	0	18
bielskie	4	7	6	5	9	31
bydgoskie	9	8	8	4	2	31
chełmskie	9	3	0	0	1	13
ciechanowskie	11	1	1	1	0	14
częstochowskie	9	5	2	2	2	20
elbląskie	4	2	5	0	3	14
gdańskie	9	5	10	5	2	31
gorzowskie	7	6	3	2	1	19
jeleniogórskie	5	4	5	0	2	16
kaliskie	11	4	4	0	0	19
katowickie	8	4	3	0	1	16
kieleckie	21	4	6	0	1	32
konińskie	10	3	1	0	2	16
koszalińskie	9	6	1	2	4	22
krakowskie	9	8	7	1	0	25
krośnieńskie	11	5	8	1	1	26
legnickie	6	2	2	0	0	10
leszczyńskie	9	1	3	1	2	16
lubelskie	12	1	2	3	1	19
łomżyńskie	6	2	2	1	0	11
łódzkie	1	2	0	0	1	4
nowosądeckie	8	7	8	5	12	40
olsztyńskie	9	9	11	7	0	36
opolskie	8	5	2	4	2	21
ostrołęckie	16	1	1	0	2	20
pilskie	14	5	4	0	0	23
piotrkwoskie	10	3	1	0	2	16
płockie	4	0	3	1	1	9
poznańskie	15	6	4	3	0	28
przemyskie	11	2	3	2	0	18
radomskie	19	4	3	1	0	27

1	2	3	4	5	6	7
rzeszowskie	16	1	2	1	0	20
siedleckie	19	1	2	0	1	23
sieradzkie	9	2	5	1	0	17
skierniewickie	15	5	0	0	0	20
ślupskie	8	6	5	2	2	21
suwalskie	9	4	11	5	3	32
szczecińskie	16	5	4	3	4	32
tarnobrzeskie	15	2	3	1	0	21
tamowskie	13	5	3	1	0	22
toruńskie	10	2	5	2	1	20
wałbrzyskie	7	4	7	2	2	22
włocławskie	10	1	9	0	0	20
wrocławskie	9	2	2	1	1	15
zamojskie	7	0	2	1	0	10
zielonogórskie	10	3	9	2	0	24
Ogółem gmin	498	176	194	71	71	1010
%	49.4	17.4	19.2	7.0	7.0	100.0

Wprowadzie tylko mniej niż połowa miejsc noclegowych w obiektach turystycznych i wczasowo-wypoczynkowych kraju zlokalizowana jest na wsi, ale prawie 60% odpowiednich miejsc występujących w miastach ma ścisły związek z penetracją turystyczną pobliskich terenów wiejskich. Wiele miejscowości wypoczynkowych uzyskało status miejski dzięki rozwojowi funkcji turystycznych, obejmujących swym zasięgiem również tereny wiejskie (Wawrzyniak 1980). Wraz ze wzrostem ilościowym ruchu turystycznego i jego form (ruch pobytowy, wycieczkowy, weekendowy) wzrosło zagospodarowanie turystyczne, często nie zharmonizowane z lokalnym krajobrazem przyrodniczo-kulturowym i powodujące jego oszpecenie (Kosiński 1980). Dotyczy to zarówno dużych komunalnych obiektów wypoczynkowych, jak i prywatnych domów letniskowych (tzw. drugich domów), a także budynków mieszkalnych, gabarytowo obszernych, wznoszonych z myślą o wynajmowaniu pokoi turystom. Naruszanie zasad architektury regionalnej jest widoczne szczególnie na terenach intensywnego budownictwa rekreacyjnego na Podkarpaciu i terenach pojeziernych.

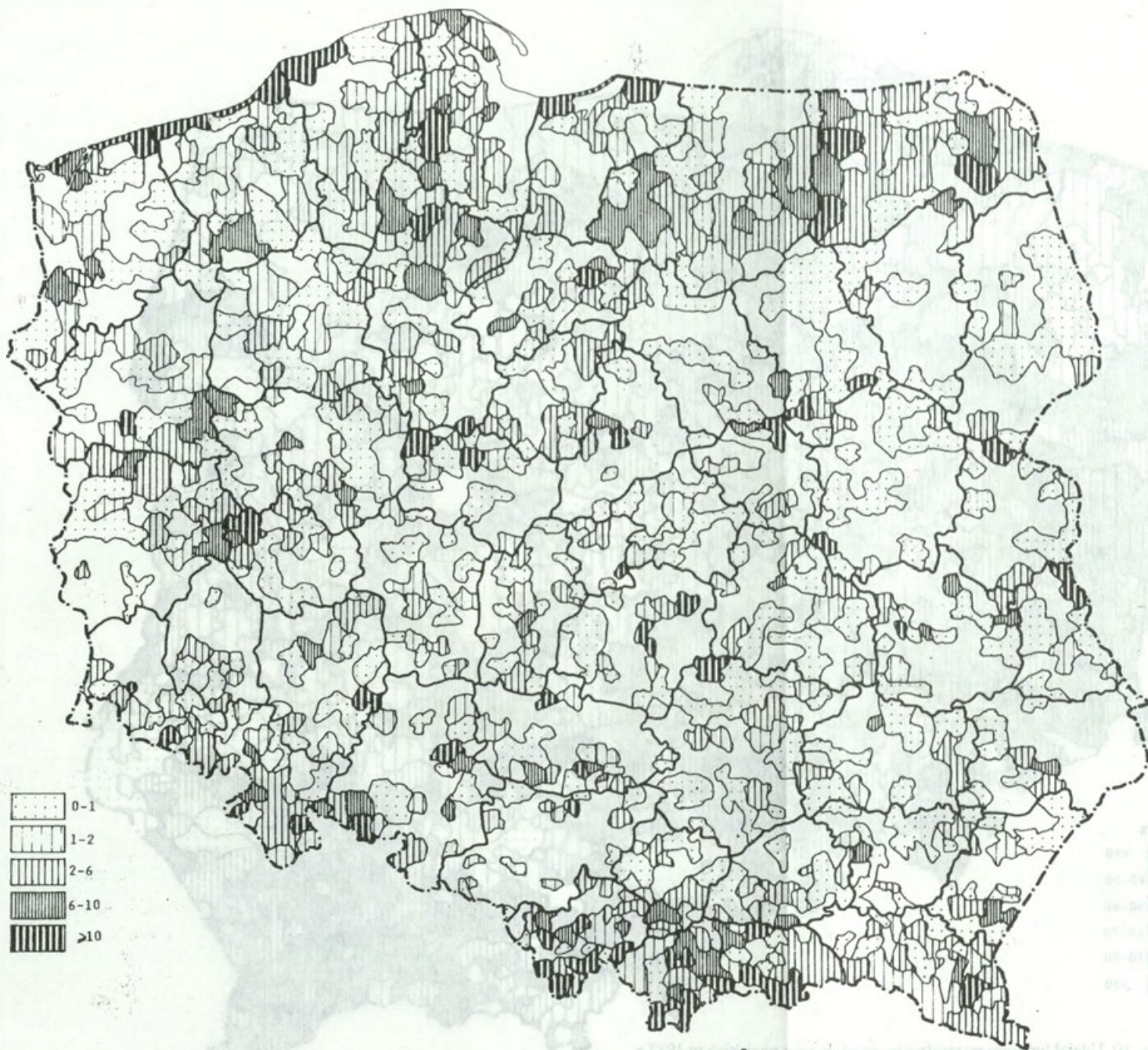
Funkcje turystyczno-wypoczynkowe rozwijane harmonijnie z miejscowymi warunkami przyrodniczymi, tzn. nie zagrażające tym warunkom poprzez zbytne zainwestowanie i nadmierny ruch turystyczny, mają duży wpływ na ogólny rozwój gmin. Stanowiąc dla miejscowej ludności źródło dochodów oraz przyczyniając się do rozbudowy infrastruktury technicznej i społecznej, wpływają pozytywnie na warunki bytowe ludności wiejskiej. Funkcje rekreacyjne mogą współwystępować bezkolizyjnie z funkcjami rolniczymi w ramach gminy i gospodarstwa rolnego. Doświadczenia krajów zachodnich w rozwoju tzw. turystyki wiejskiej (alternatywnego, zagrodowego) na obszarach o niezbyt przekształconym środowisku przyrodniczo-kulturowym, leżących poza regionami tradycyjnie turystycznymi, potwierdzają obopólne korzyści płynące z łączenia tych dwóch funkcji dla miejscowej ludności jak i korzystającej z tej formy wypoczynku. Więcej informacji

o wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej w Polsce, opracowanej w skali gmin, jej specyfice, związkach z pozostałymi funkcjami obszarów wiejskich itp. zawiera rozprawa M. Drzewieckiego (1992).

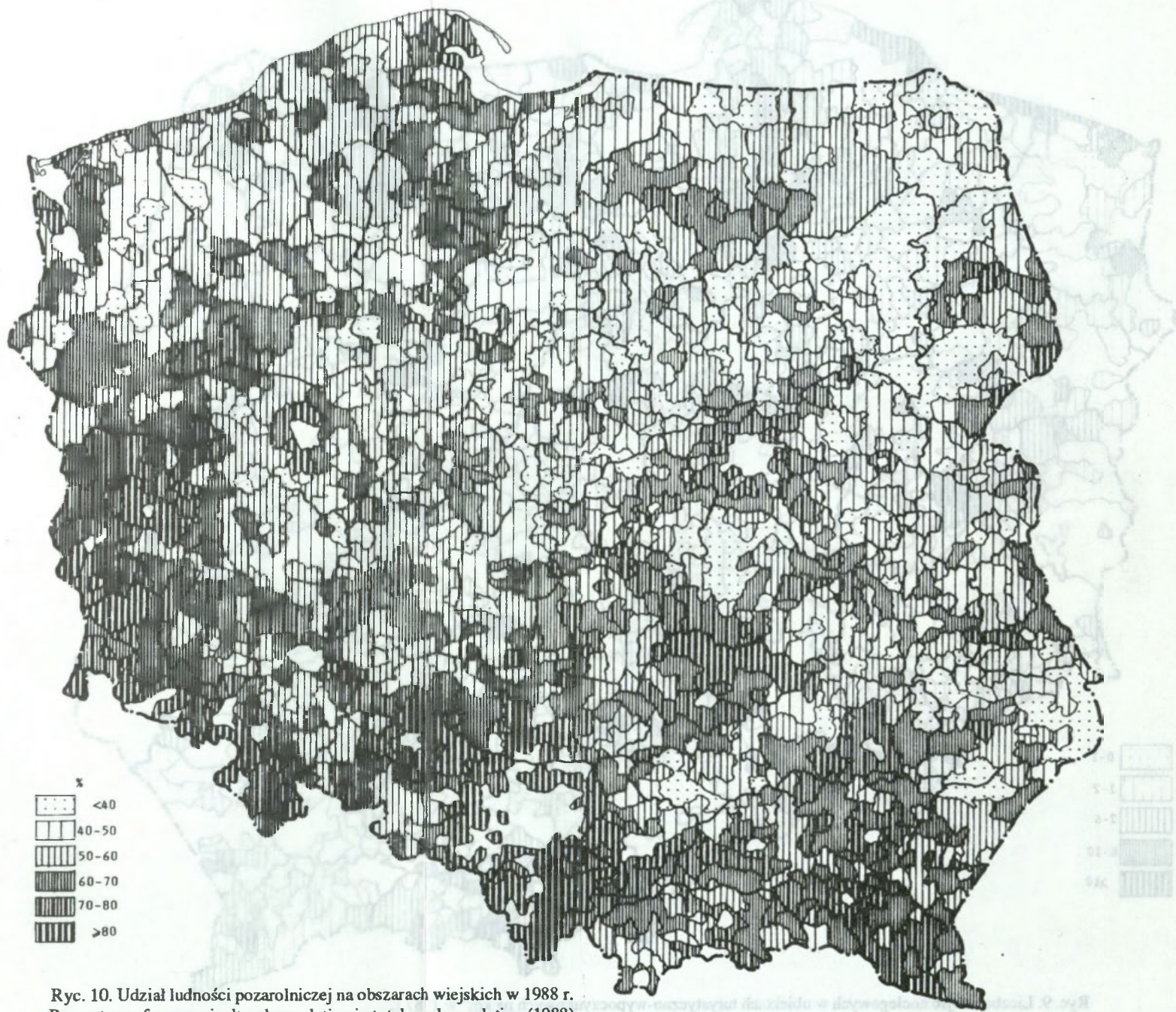
Następną ważną grupę funkcji obszarów wiejskich tworzą funkcje technoprodukcyjne, reprezentowane przez funkcje przemysłowe. Według J. Dietla i B. Gregora (1979) funkcje industrialne są o charakterze endogenicznym lub egzogenicznym. Pierwsze z nich mają bezpośredni związek z produkcją rolną oraz wydobyciem i przerobem surowców mineralnych w wymiarze lokalnym (np. młyny gospodarcze, małe cegielnie, wapienniki), natomiast drugie, zewnętrzne opierają się zazwyczaj na kapitale z zewnątrz i przetwarzają produkty rolne i inne surowce nie tylko miejscowe, z przeznaczeniem produkcji na zaopatrzenie potrzeb spoza danego terenu. Rozwój tych funkcji jest ważny również z punktu widzenia możliwości zatrudnienia ludności. Pod tym względem znaczenie wiodące mają funkcje egzogeniczne, w których zatrudnienie znajduje ludność także spoza badanego terenu, poprzez dojazdy do pracy. W okresie istnienia Polski Ludowej rozwój industrialnych funkcji egzogenicznych na obszarach wiejskich był bardzo silny i niestety odbywał się kosztem rozwoju endogenicznych funkcji przemysłowych oraz rolnictwa i wyposażenia infrastrukturalnego wsi (Kukliński 1984).

Na rozwój funkcji technoprodukcyjnych na obszarach wiejskich Polski pośrednio wskazuje wzrost udziału ludności pozarolniczej w ogólnym zaludnieniu gmin. Wśród ludności pozarolniczej, nie licząc ludności niezarobkowej (emerytów, rencistów, pensjonariuszy domów dziecka itp.) większość stanowi ludność utrzymująca się z pracy w funkcjach technoprodukcyjnych, głównie przemysłowych, natomiast stosunkowo mniej z pracy w innych funkcjach (leśnictwie, poszczególnych funkcjach o charakterze usługowym). Ponadto przestrzenne zróżnicowanie rozwoju funkcji usługowych (np. szkolnictwa i lecznictwa podstawowego, administracji lokalnej) jest znacznie mniejsze niż rozwoju funkcji przemysłowych. Dlatego można stwierdzić, że przestrzenne zróżnicowanie gmin pod względem udziału ludności pozarolniczej wynika przede wszystkim ze zróżnicowania udziału zatrudnionych w przemyśle (por. ryc. 10 i 11).

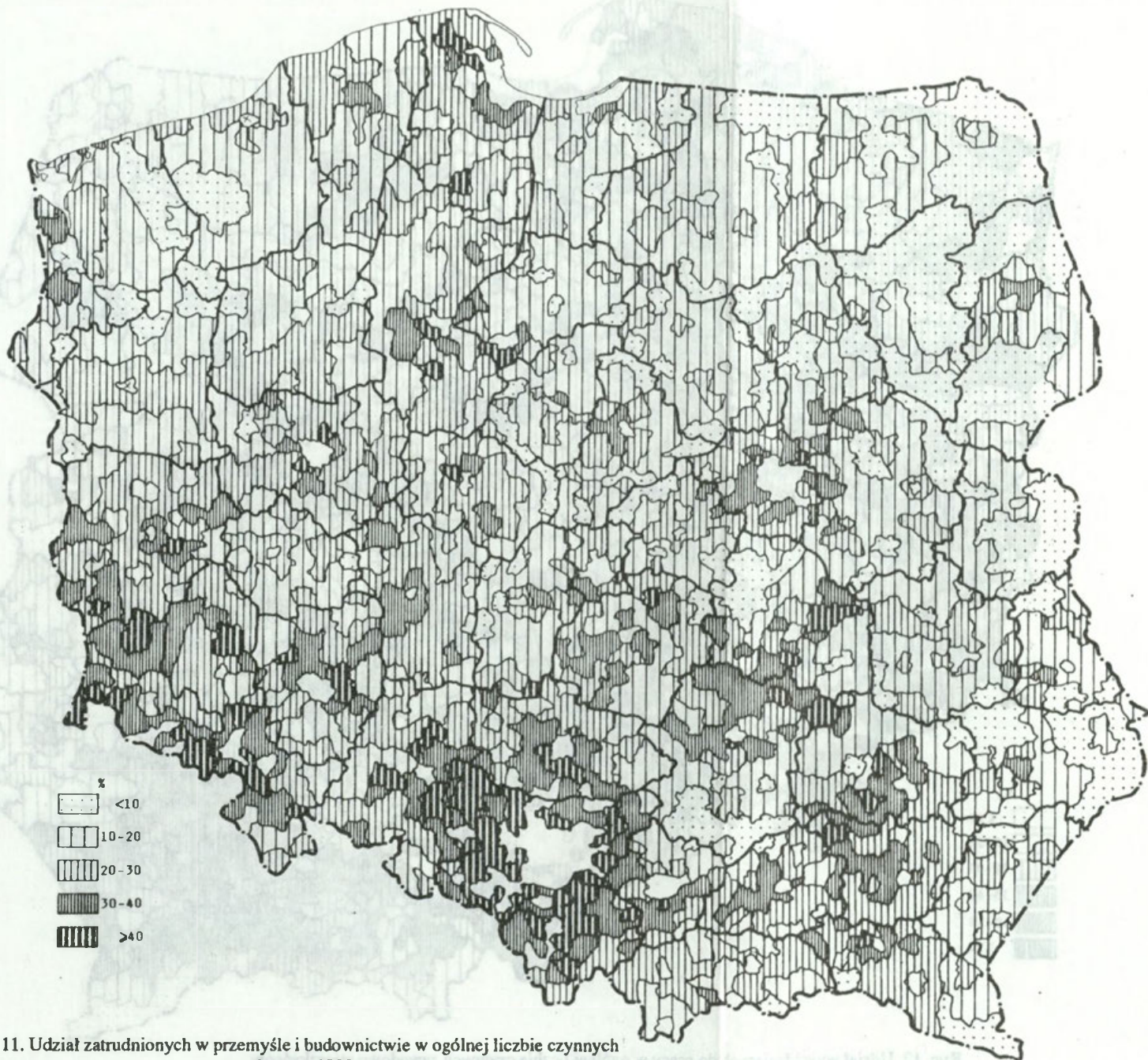
W 1988 r. na obszarach wiejskich Polski z zawodów pozarolniczych utrzymywało się 61% ludności, czyli o 10% więcej niż w 1978 r. W okresie dziesięciolecia liczba ludności pozarolniczej na wsi wzrosła z 7574,4 tys. do 8931,3 tys., czyli o 1356,9 tys., a ludność wiejska ogółem zmalała o 200 tys. Spowodowało to zmiany struktury gmin pod względem wielkości odsetka ludności pozarolniczej. W porównaniu do stanu w 1978 r. ubyło 2/3 gmin o niskim, poniżej 40% udziale tej ludności (z 799 do 223 gmin), przy czym w 1988 r. nie było już gmin mających mniej niż 20% ludności nierolniczej (w 1978 r. gmin o takim udziale było 108). Przybyło natomiast o około 1/3 gmin o udziale (40-60%) zbliżonym do przeciętnego odsetka dla wsi w 1978 r. (51%). Jeszcze większy, bo o około 50%, był wzrost liczby gmin o dużych (60-80%) i bardzo dużych (powyżej 80%) udziałach ludności pozarolniczej. Wzrosła ona odpowiednio - z 439 do 691 i ze 136

Ryc. 9. Liczba miejsc noclegowych w obiektach turystyczno-wypoczynkowych na km² w 1987 r.
 Number of beds in tourist and recreation objects per sq km (1987)

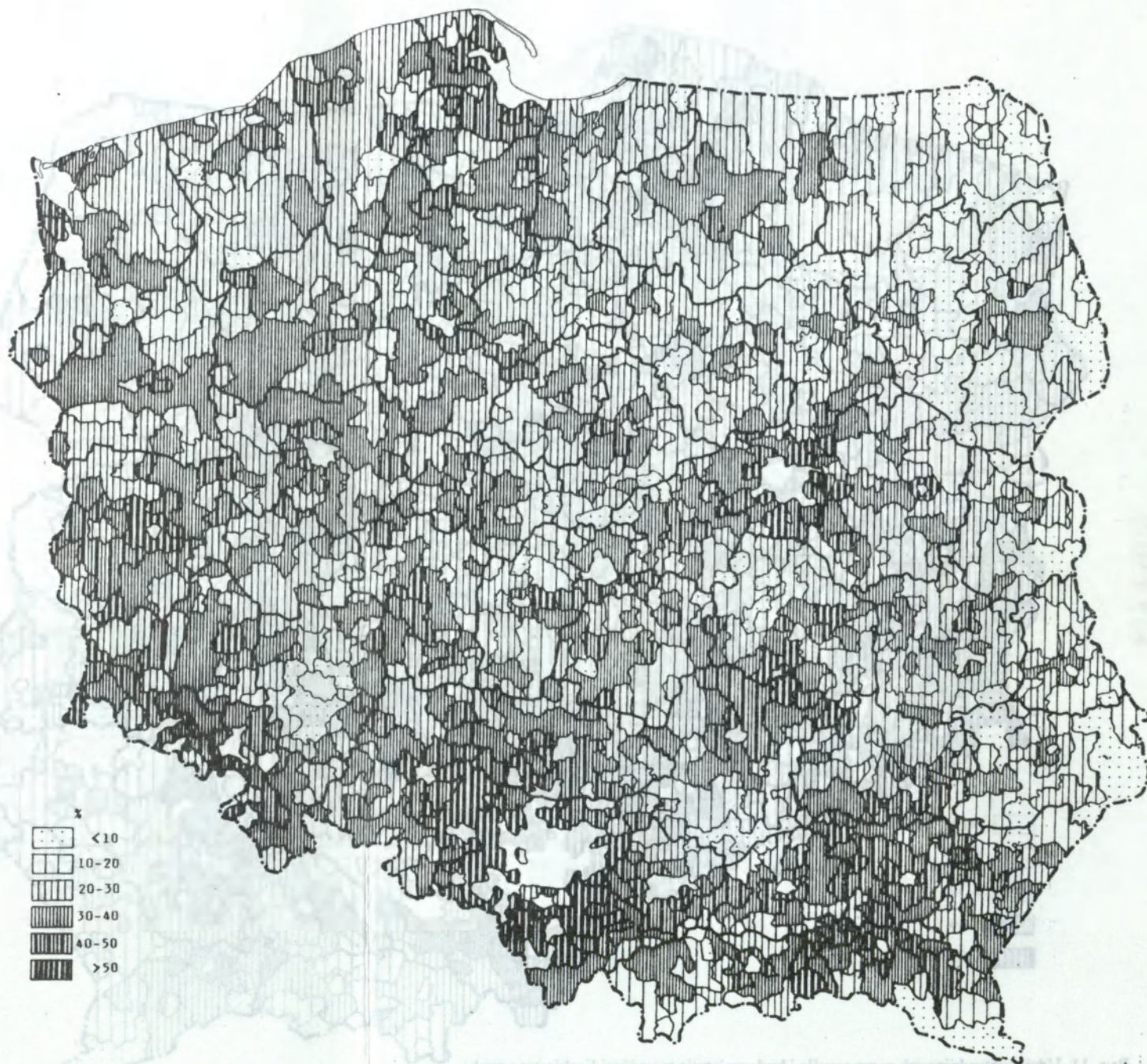

Ryc. 10. Udział ludności pozarolniczej na obszarach wiejskich w 1988 r.
 Percentage of non-agricultural population in total rural population (1988)

Ryc. 11. Udział zatrudnionych w przemyśle i budownictwie w ogólnej liczbie czynnych zawodowo w 1988 r.

Percentage of people employed in industry and construction in total employment (1988)

x	Symbol
<10	•••••
10-20	▬▬▬▬
20-30	▮▮▮▮
30-40	▧▧▧▧
40-50	▩▩▩▩
>50	▨▨▨▨

Ryc. 12. Udział wyjeżdżających do pracy w ogólnej liczbie czynnych zawodowo mieszkańców gmin w 1988 r.

Commuting to work. Percentage of commuters in the total number of the employed (1988)

do 203 gmin. Zmiany te objęły wszystkie obszary wiejskie kraju, ale nie spowodowały większych przekształceń w ogólnym obrazie przestrzennego zróżnicowania udziału ludności pozarolniczej. To znaczy tam, gdzie w 1978 r. odsetki ludności nierolniczej były najniższe, poniżej 20-30%, a więc przede wszystkim na terenach północno-wschodnich, od woj. suwalskiego po woj. zamojskie, oraz na terenach południowej Kielecczyny, północnego Mazowsza, Niziny Pruskiej, tam też i w 1988 r. były stosunkowo najniższe w porównaniu do średniego udziału, i wynosiły na ogół poniżej 30-40%. Obszary o najniższych udziałach skurczyły się na korzyść obszarów o udziałach wyższych (ryc. 10). Na terenach tych względny wzrost udziału ludności pozarolniczej był wynikiem raczej zmniejszenia się ogólnego zaludnienia, w tym przede wszystkim liczby ludności rolniczej, w wyniku głównie emigracji ze wsi (Gawryszewski 1989) niż wzrostu liczby utrzymujących się z pracy w zawodach pozarolniczych. Przeciwnie zaś na terenach, na których zaludnienie nie zmieniło się lub powiększyło się - wzrost udziału (%) jednocześnie świadczy o wzroście liczby utrzymujących się ze źródeł nierolniczych. Przy czym w jednym i drugim przypadku wzrost udziału ludności pozarolniczej był w znacznym stopniu wynikiem wzrostu liczby ludności niezarobkowej. Jej udział w ogólnej liczbie ludności wiejskiej wzrósł w latach 1978-1988 z 11 do 20% (z 1,6 mln do 2,9 mln), a licząc w stosunku do liczby ludności pozarolniczej w gminach z 22 do 33%. Ludność niezarobkowa na obszarach wiejskich składa się głównie z emerytów i rencistów, którzy łącznie stanowili w 1978 r. 94%, a w 1988 r. 83% ludności niezarobkowej wsi (Gołębiowska 1992).

Obszary o stosunkowo najwyższych udziałach ludności pozarolniczej, wynoszących powyżej 70-80% zarówno w 1978 r., jak i 1988 r. występowały przede wszystkim w zasięgu oddziaływania aglomeracji miejskich (GOP, Warszawy) i okręgów przemysłowych (np. Staropolskiego, Tamobrzeskiego, Wałbrzyskiego) oraz na obszarach południowo-zachodnich. Ponadto do 1988 r. obszary o tak dużym udziale ludności nierolniczej rozszerzyły swój zasięg na południowym zachodzie, sięgając do Zielonej Góry, i na południowym wschodzie, sięgając do Krosna. Powstały też nowe skupienia gmin o dużych udziałach ludności pozarolniczej wokół aglomeracji Trójmiasta oraz Bydgoszczy, w strefie nadmorskiej, itd. (ryc. 10).

Zróżnicowanie przestrzenne udziału ludności pozarolniczej odzwierciedla się w koncentracji gmin o najwyższych udziałach w innych województwach niż o udziałach najniższych (tab. 11). Wyjątek stanowi woj. kieleckie, w którym występują jedne i drugie gminy. Wynika to z tego, że w woj. kieleckim rolnicze gminy południowe cechuje zupełnie inna struktura zawodowa ludności niż zurbanizowane gminy północne. Gmin o najniższych (poniżej 40%) udziałach ludności pozarolniczej występuje najwięcej, bo ponad 2/3 ogólnej ich liczby (223) w województwach północno-wschodnich: łomżyńskim (30), białostockim i zamojskim (po 19), suwalskim (16), ostrołęckim i siedleckim (po 12) oraz w województwach środkowych: radomskim (15) i kieleckim (10). Gmin o najwyższych udziałach (powyżej 80%) ludności utrzymującej się z zawodów

pozarolniczych jest najwięcej, bo też około 2/3 ogólnej ich liczby (203), w województwach: katowickim (37), bielskim (33), a następnie w opolskim (15), kieleckim (12), częstochowskim i krośnieńskim (po 11) oraz w zielonogórskim (10) i st.warszawskim (8). W porównaniu do stanu w 1978 r., kiedy to aż w 29 województwach było po 10 i więcej gmin o niskim udziale ludności pozarolniczej (poniżej 40%) i w 7 województwach po 8 i więcej gmin o udziale bardzo wysokim (powyżej 80%), zwraca uwagę ponad trzykrotny spadek do 1988 r. liczby województw o stosunkowo dużej liczbie gmin cechujących się niskimi udziałami ludności pozarolniczej i prawie brak zmian w liczbie województw skupiających gminy z bardzo wysokimi odsetkami tej ludności. Oznacza to między innymi, że w okresie badanego dziesięciolecia procesy społeczno-zawodowej urbanizacji wsi, wyrażające się we wzroście udziału ludności pozarolniczej, objęły największe obszary i cechowało je największe tempo wzrostu w stosunku do stanu wyjściowego na terenach charakteryzujących się dotychczas dużym udziałem ludności rolniczej. Na obszarach zaś silnie zurbanizowanych (ponad 80% ludności pozarolniczej) procesy te pod względem zasięgu przestrzennego były ograniczone.

Tabela 11

Liczba gmin według udziału (%) ludności pozarolniczej w 1988 r.

Województwo	<30	30-40	40-45	45-50	50-55	55-60	60-65	65-70	70-75	75-80	80-90	≥90
I	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
warszawskie	0	0	0	1	0	6	2	6	5	4	6	2
białkopodlaskie	0	3	13	9	5	3	2	0	1	0	0	0
białostockie	3	16	7	3	3	4	6	2	2	0	2	1
bielskie	0	0	0	0	0	0	2	0	4	8	25	8
bydgoskie	0	2	5	7	14	7	6	4	6	1	3	0
chełmskie	0	1	7	3	4	4	4	1	1	1	0	0
ciechanowskie	0	8	8	13	8	4	3	1	1	0	0	0
częstochowskie	0	0	3	3	6	3	8	8	5	5	8	3
elbąskie	0	1	11	9	7	5	0	1	3	0	0	0
gdańskie	0	0	1	4	7	8	5	9	4	4	3	0
gorzowskie	0	1	1	5	5	3	11	10	1	1	0	0
jeleniogórskie	0	0	0	0	0	0	0	8	1	9	8	2
kaliskie	0	0	2	8	10	19	5	8	1	2	0	0
katowickie	0	0	0	1	0	0	2	0	6	2	20	17
kieleckie	1	9	7	8	4	3	12	4	6	4	9	3
konińskie	0	3	1	9	7	8	8	4	2	1	0	0
koszalińskie	0	2	4	8	9	5	2	2	1	1	1	0
krakowskie	0	1	4	3	2	2	5	1	2	7	11	0
krośnieńskie	0	0	1	1	1	3	2	10	11	3	7	0
legnickie	0	0	0	3	3	6	9	5	3	2	0	0
leszczyńskie	0	2	4	8	4	9	2	1	0	0	0	0
lubelskie	0	8	10	8	9	10	13	2	2	1	0	0
łomżyńskie	10	20	4	5	1	0	0	0	0	0	0	0
łódzkie	0	0	1	0	3	2	3	1	0	0	0	1
nowosądeckie	0	0	1	5	5	9	6	6	6	4	1	0
olsztyńskie	0	7	7	4	9	7	6	4	3	1	0	0
opolskie	0	0	2	5	11	2	4	8	8	6	13	2
ostrołęckie	0	12	4	10	2	4	2	1	2	2	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
pilskie	0	2	2	2	4	8	7	5	4	2	0	0
piotrkowskie	0	1	6	5	9	5	6	4	7	5	3	0
płockie	1	7	10	9	6	5	1	2	1	1	0	0
poznańskie	0	3	5	10	15	7	4	5	4	0	4	0
przemyskie	0	3	0	4	8	7	7	3	2	1	0	0
radomskie	6	9	6	9	7	3	5	2	3	9	2	0
rzeszowskie	0	0	0	2	3	5	8	9	5	7	3	0
siedleckie	0	12	12	15	9	6	3	3	3	3	0	0
sieradzkie	0	3	8	8	3	9	3	3	1	1	1	0
skiemiewickie	1	6	3	4	4	5	4	5	2	2	1	0
słupskie	0	0	1	6	5	11	2	2	4	0	0	0
suwalskie	3	13	6	7	10	3	0	1	0	0	0	0
szczecińskie	0	8	10	10	5	3	5	4	2	0	2	2
tarnobrzeskie	1	6	4	7	7	2	7	5	6	4	3	0
tarnowskie	0	1	3	1	8	6	9	2	5	5	4	0
toruńskie	0	4	11	12	5	5	2	0	1	0	1	0
wałbrzyskie	0	0	0	0	2	2	2	6	7	2	9	0
włocławskie	0	4	9	9	7	3	5	1	0	0	0	0
wrocławskie	0	0	1	3	3	10	4	5	6	4	1	0
zamojskie	1	18	13	3	8	2	4	1	0	0	1	0
zielonogórskie	0	0	0	1	1	5	11	5	12	5	8	2
Ogółem gmin	27	196	218	270	268	248	229	180	162	120	160	43

Wśród ludności wiejskiej zawodowo czynnej w 1988 r. (7,7 mln) poza rolnictwem pracowało 43,9%, z czego ponad połowa (22,7%) zatrudniona była w przemyśle i budownictwie. Znacznie mniejsze udziały w ogólnej liczbie zawodowo czynnych przypadają na zatrudnionych w komunikacji i handlu (po ok. 5%), oświacie i wychowaniu (mniej niż 4%), ochronie zdrowia i kulturze fizycznej (poniżej 3%), itd. W podstawowych funkcjach produkcyjnych obszarów wiejskich, a więc w rolnictwie (56,1%), przemyśle (17,9%), budownictwie (4,8%) i leśnictwie (1,1%) zatrudnione było łącznie 4/5 ludności zawodowo czynnej wsi, nie licząc około 10% pracujących w innych działach gospodarki narodowej, zaliczanych do produkcji materialnej (transporte, łączności, handlu). Drugą, po rolnictwie, wiodącą funkcją obszarów wiejskich Polski jest więc przemysł. Dotyczy to szczególnie obszarów, na których udział zatrudnionych w przemyśle (i budownictwie) jest wysoki i wynosi 30% i więcej zawodowo czynnych mieszkańców gmin. Tak silnie rozwiniętymi funkcjami przemysłowymi cechuje się co piąta gmina kraju (18%). Występują one przede wszystkim na terenach południowo-zachodnich, poczynając od woj. bielskiego przez katowickie, częstochowskie, Wałbrzyski Okręg Przemysłowy, po woj. jeleniogórskie i Legnicko-Głogowski Okręg Przemysłowy. Stosunkowo dużo gmin o tak wysokim udziale zatrudnionych w przemyśle występuje też w zasięgu oddziaływania innych okręgów przemysłowych, jak np. Staropolskiego, Tarnobrzeskigo, Bełchatowskiego, oraz aglomeracji miejskich, zwłaszcza Warszawy i Krakowa (ryc. 11). Spośród tych gmin najwyższym zatrudnieniem w przemyśle

(i budownictwie), wynoszącym powyżej 40%, cechuje się 117 (tab. 12). Ponad połowa z nich położona jest w granicach trzech województw: katowickiego (32), bielskiego (18) i opolskiego (14).

Gmin o stosunkowo niskim udziale zatrudnionych w przemyśle (i budownictwie), poniżej 20% ogółu zawodowo czynnych, jest w kraju ponad połowę (w 1988 r. 53%), przy czym w co siódmej gminie (14,4%) udział ten wynosił poniżej 10%. Więcej niż połowa tych gmin występowała w województwach: łomżyńskim (31), białostockim (30), zamojskim (28), suwalskim (25), białkopodlaskim (20), kieleckim (18) i siedleckim (14). Rozwój funkcji przemysłowych na obszarach wiejskich, mierzony wielkością udziału zatrudnionych w przemyśle w stosunku do czynnych zawodowo, jest więc najmniejszy przede wszystkim na terenach północno-wschodnich aż po Zamojszczyznę, a także na północnym Mazowszu i Zachodnim Pomorzu oraz w południowych gminach Kielecczyny.

Tabela 12

Liczba gmin według udziału (%) zatrudnionych w przemyśle i budownictwie w ogólnej liczbie czynnych zawodowo mieszkańców gmin w 1988 r.

Województwo	< 10	10 - 15	15 - 20	20 - 25	25 - 30	30 - 35	35 - 40	40 - 50	≥ 50
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
warszawskie	0	1	3	7	7	7	5	2	0
białkopodlaskie	20	11	5	0	0	0	0	0	0
białostockie	30	7	6	1	3	1	1	0	0
bielskie	0	0	0	1	9	7	12	14	4
bydgoskie	0	10	15	16	7	5	0	2	0
chełmskie	8	9	5	3	1	0	0	0	0
ciechanowskie	10	19	11	5	1	0	0	0	0
częstochowskie	0	6	7	9	8	7	9	6	0
elbląskie	0	6	10	13	5	2	1	0	0
gdańskie	0	6	9	12	10	3	2	3	0
gorzowskie	4	12	9	11	2	0	0	0	0
jeleniogórskie	0	0	1	1	6	10	2	5	3
kaliskie	1	3	14	23	7	5	2	0	0
katowickie	0	1	0	0	1	5	9	19	13
kieleckie	18	10	11	8	5	8	6	3	1
konińskie	3	4	13	9	10	1	2	1	0
koszalińskie	7	18	5	5	0	0	0	0	0
krakowskie	1	7	5	5	7	5	7	0	1
krośnieńskie	4	3	5	4	14	6	2	1	0
legnickie	0	1	4	10	9	3	3	1	0
leszczyńskie	1	6	11	10	2	0	0	0	0
lubelskie	6	17	21	13	5	0	1	0	0
łomżyńskie	31	6	2	1	0	0	0	0	0
łódzkie	0	1	2	2	4	0	1	0	1
nowosądeckie	1	11	9	14	7	1	0	0	0
olsztyńskie	9	14	17	7	1	0	0	0	0
opolskie	0	5	10	9	8	5	10	9	5
ostrołęckie	12	12	6	5	2	2	0	0	0
pilskie	3	9	7	8	9	0	0	0	0
piotrkowskie	2	10	10	6	11	6	5	1	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
płockie	11	13	8	7	1	2	1	0	0
poznańskie	1	5	18	16	9	3	3	1	1
przemyskie	2	8	15	7	3	0	0	0	0
radomskie	12	14	7	6	8	8	2	4	0
rzeszowskie	0	0	3	10	17	7	4	1	0
siedleckie	14	18	20	9	1	1	3	0	0
sieradzkie	5	13	10	5	4	2	0	1	0
skierniewickie	8	7	8	6	6	1	1	0	0
słupskie	0	8	8	9	5	1	0	0	0
suwalskie	25	11	4	2	1	0	0	0	0
szczecińskie	11	19	8	7	3	2	1	0	0
tarnobrzeskie	5	12	11	3	10	7	2	2	0
tarnowskie	2	5	7	13	8	7	2	0	0
toruńskie	4	17	13	4	0	0	2	1	0
wałbrzyskie	0	0	6	5	2	7	4	5	1
włocławskie	7	13	11	4	2	1	0	0	0
wrocławskie	0	1	10	12	2	4	5	3	0
zamojskie	28	10	9	2	1	1	0	0	0
zielonogórskie	0	3	9	18	9	3	6	2	0
Ogółem gmin	306	402	418	363	253	146	116	87	30

Około 70% wiejskiej ludności czynnej zawodowo poza rolnictwem pracowało w 1988 r. poza miejscem zamieszkania. Dotyczy to przede wszystkim zatrudnionych w przemyśle, budownictwie i transporcie, np. w zakładach przemysłowych zlokalizowanych na obszarach wiejskich, stanowiących około 30% zakładów przemysłowych kraju, w 1980 r. pracowała zaledwie 1/3 ludności wiejskiej zatrudnionej w przemyśle. Różnica między liczbą mieszkańców wsi zawodowo czynnych poza rolnictwem a liczbą pracujących poza rolnictwem na obszarach wiejskich wskazuje na silnie rozwinięte dojazdy ludności do pracy, na ogół do ośrodków miejsko-przemysłowych.

Dojazdy do pracy, w tym przede wszystkim udział wyjeżdżających z gmin w ogólnej liczbie zatrudnionych, pośrednio informuje o rozwoju na obszarach wiejskich funkcji rezydencjalnych (mieszkalnych) ludności związanej z tymi obszarami głównie poprzez miejsce zamieszkania, a nie pracy.

Dojazdy do pracy w Polsce, szczególnie wyjazdy z gmin do miast i ośrodków przemysłowych są przedmiotem wielu opracowań (Korcelli i in. 1981; Potrykowska 1983, itp.). Znacznie mniejsze natomiast i rzadziej występujące dojazdy do pracy w gminach zarówno z innych gmin, jak i miast są słabiej rozpoznane, szczególnie w skali szczegółowej dla wszystkich obszarów wiejskich kraju. Dlatego korzystając z danych Spisu Powszechnego 1988 r. warto prześledzić statystycznie obydwie te zagadnienia.

W 1988 r. udział wyjeżdżających z gmin (ogółem 2332 tys.) do pracy kształtował się na ogół od 2 do 70% ogółu czynnych zawodowo mieszkańców, z wyjątkiem dwóch gmin, w których odsetek wyjeżdżających był niższy i 2 gmin, w których był wyższy (tab. 13). W ponad połowie gmin (52%) udział wyjeżdżających wynosił od 20 do 40%. Mniejsze wyjazdy do pracy występowały

w 30% gmin, w tym bardzo małe (poniżej 10%) w około 7% gmin. Stosunkowo silnie były rozwinięte dojazdy do pracy (wyjazdy z gmin), wynoszące powyżej 40% zawodowo czynnych mieszkańców w 18% gmin, przy czym w co trzeciej z nich udział wyjeżdżających równał się aż połowie lub więcej ogółu zawodowo czynnych. Spośród tych 18% (380) gmin połowa występuje w 7 województwach południowo-zachodnich: katowickim (40), bielskim (32), opolskim (27), rzeszowskie (20), częstochowskim i zielonogórskim (po 19), krakowskim (16) oraz w woj. st. warszawskim (17). Najwięcej zaś gmin, bo ponad połowa, z których wyjeżdżało do pracy bardzo mało zatrudnionych (poniżej 20%) skupia się w następujących północno- i środkowo-wschodnich województwach: zamojskim (39), łomżyńskim (36), białostockim (32), kieleckim (28), suwalskim (27), białkopodlaskim (26), siedleckim (25) oraz w lubelskim i radomskim (po 24). Przestrzenne zróżnicowanie dojazdów do pracy ilustruje rycina 12.

Porównanie przestrzennego zróżnicowania wyżej opisanych zagadnień z zakresu struktury społeczno-zawodowej ludności pozwala między innymi stwierdzić występowanie współzależności między niskim udziałem ludności pozarolniczej (ryc. 10) i niskim udziałem zatrudnionych w przemyśle (ryc. 11) oraz słabo rozwiniętymi dojazdami do pracy (ryc. 12), a silnie rozwiniętymi procesami emigracyjnymi ze wsi (Eberhardt 1988; Gawryszewski 1989; Stasiak 1990a,b). Po prostu odpływ ludności był duży tam, gdzie były małe możliwości zatrudnienia pozarolniczego w miejscu zamieszkania lub poprzez dojazdy do pracy.

Tabela 13

Liczba gmin według udziału (%) wyjeżdżających do pracy zawodowo czynnych mieszkańców gmin w 1988 r.

Województwo	< 10	10 - 15	15 - 20	20 - 30	30 - 40	40 - 50	≥ 50
1	2	3	4	5	6	7	8
warszawskie	0	0	0	4	11	9	8
białkopodlaskie	8	9	9	8	2	0	0
białostockie	22	10	5	5	4	2	1
bielskie	1	0	0	2	12	12	20
bydgoskie	0	1	2	28	17	6	1
chelmskie	2	7	7	8	2	0	0
ciechanowskie	3	9	10	18	6	0	0
częstochowskie	0	0	5	13	15	15	4
elbląskie	1	3	4	17	12	0	0
gdańskie	0	1	2	14	14	10	4
gorzowskie	0	4	5	13	15	1	0
jeleniogórskie	0	0	0	6	10	9	3
kaliskie	0	4	3	28	13	6	1
katowickie	0	1	0	5	2	10	30
kieleckie	8	13	7	15	12	11	4
konińskie	0	3	5	15	13	6	0
koszalińskie	2	0	7	19	5	2	0
krakowskie	0	1	6	7	7	13	3
krośnieńskie	3	2	2	6	13	11	2
legnickie	0	0	2	9	16	3	1
leszczyńskie	0	1	6	15	7	1	0

1	2	3	4	5	6	7	8
lubelskie	3	7	14	23	13	3	0
łomżyńskie	23	10	3	3	1	0	0
łódzkie	0	0	1	3	5	1	1
nowosądeckie	1	3	7	12	15	4	1
olsztyńskie	1	8	13	13	12	1	0
opolskie	0	0	1	17	16	13	14
ostrołęckie	5	8	7	10	5	3	1
piłskie	0	2	5	14	13	2	0
piotrkowskie	2	2	11	15	15	5	1
płockie	3	9	8	14	6	3	0
poznańskie	0	1	5	22	21	7	1
przemyskie	1	2	4	14	10	4	0
radomskie	5	10	9	17	10	5	5
rzeszowskie	0	0	0	8	14	16	4
siedleckie	1	12	12	22	15	2	2
sieradzkie	1	8	11	11	5	3	1
skiemiewickie	7	4	9	12	4	1	0
słupskie	1	1	2	19	5	3	0
suwalskie	13	14	7	8	1	0	0
szczecińskie	2	2	5	26	11	4	1
tarnobrzeskie	2	4	9	17	10	8	2
tarnowskie	2	3	5	11	13	9	1
toruńskie	1	3	10	19	5	3	0
wałbrzyskie	0	0	2	5	12	9	2
włocławskie	0	8	9	13	5	3	0
wrocławskie	9	2	7	10	6	3	0
zamojskie	19	12	8	9	3	0	0
zielonogórskie	0	0	3	13	15	14	5
Ogółem gmin	154	204	274	635	474	256	124

Co się zaś tyczy dojazdów do pracy do gmin, to w 1988 r. wynosiły one 632 tys. osób. W ponad 3/4 ogólnej liczby gmin dojeżdżający stanowili mniej niż 10% w stosunku do ogółu mieszkańców zawodowo czynnych, przy czym w ponad 1/3 gmin (36,4%) odpowiednio poniżej 4%. Udziałami wysokimi, równymi lub większymi od 20%, cechowała się tylko co dwudziesta gmina (tab. 14).

Większość gmin o najniższych udziałach dojeżdżających (poniżej 4%) występowała w 12 województwach wschodniej połowy kraju, poczynając od białostockiego, łomżyńskiego, ostrołęckiego, siedleckiego poprzez woj. zamojskie, lubelskie, kieleckie i radomskie po tarnobrzeskie, rzeszowskie i nowosądeckie. Gminy, do których dojazdy były stosunkowo największe (ponad 20% w odniesieniu do ogółu zawodowo czynnych mieszkańców), występują na ogół w rozproszeniu, w 34 województwach. Małe skupienia tworzą tylko w kilku województwach zachodnich (np. w poznańskim, legnickim, wałbrzyskim) oraz wokół aglomeracji Warszawy i Trójmiasta.

Analiza dojazdów do pracy ludności z gmin wskazuje pośrednio nie tylko na stopień rozwoju funkcji rezydencjalnych (mieszkańcowskich), ale także na istnienie niedoborów miejsc pracy w tych gminach, czyli rezerw ludzkich, które można by

zatrudnić w miejscu ich zamieszkania przez rozwój drobnego przemysłu, rzemiosła i usług. Zagadnienie to jest dla wsi szczególnie ważne w dobie występowania bezrobocia w miastach i na wsi oraz dążenia do powiększania areału gospodarstw rolnych, modernizacji ich produkcji poprzez specjalizację i wzrost nakładów kapitałowych a redukcję pracy ludzi, a więc w efekcie zmniejszania zatrudnienia w rolnictwie. Dotyczy to szczególnie obszarów o silnie rozdrobnionej strukturze agrarnej i dużym udziale dojeżdżającej do pracy ludności dwuzawodowej, która z chwilą utraty pracy poza miejscem zamieszkania powiększa bezrobocie na wsi. Rozwój wielofunkcyjności obszarów wiejskich, a więc i tworzenie miejsc pracy poza rolnictwem, jest też ważne na terenach o przewadze funkcji rolniczych oraz o małym udziale ludności pozarolniczej i słabo rozwiniętych dojazdach do pracy, czyli na terenach dotychczas silnie wyludniających się. W sytuacji gdy miasta nie są w stanie zatrudnić emigrantów ze wsi, zagadnienie rozwoju działalności pozarolniczych na obszarach wiejskich wykracza poza interesy wsi (ludności i gospodarki), w znaczeniu prawidłowego jej rozwoju.

Tabela 14

Liczba gmin według udziału przyjeżdżających do pracy w stosunku do liczby zawodowo czynnych mieszkańców gmin w 1988 r.

Województwo	< 2	2 - 4	4 - 6	6 - 8	8 - 10	10 - 15	15 - 20	20 - 30	≥ 30
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
warszawskie	0	1	2	5	3	8	7	5	1
białkopodlaskie	11	14	7	0	1	1	0	0	2
białostockie	3	24	12	2	3	2	2	1	0
bielskie	3	11	9	10	5	5	4	0	0
bydgoskie	0	7	10	17	4	6	6	3	2
chełmskie	7	8	2	6	2	1	0	0	0
ciechanowskie	2	17	12	7	4	0	4	0	0
częstochowskie	1	6	15	6	12	5	2	3	2
elbąskie	0	5	9	7	6	3	3	4	0
gdańskie	0	8	4	8	4	8	6	3	4
gorzowskie	0	4	5	11	5	6	3	3	1
jeleniogórskie	0	1	1	5	4	8	5	4	0
kaliskie	3	16	18	7	4	5	2	0	0
katowickie	1	3	15	7	7	6	3	2	4
kieleckie	10	29	15	5	2	6	1	1	0
konińskie	1	16	13	5	1	1	0	2	4
koszalińskie	0	3	9	4	1	11	3	2	2
krakowskie	7	13	9	5	2	2	0	0	0
krośnieńskie	7	7	10	5	4	3	3	0	0
legnickie	0	2	4	4	2	9	1	4	5
leszczyńskie	0	3	8	7	7	4	1	0	0
lubelskie	6	23	18	6	5	2	1	1	1
łomżyńskie	20	14	2	3	0	1	0	0	0
łódzkie	0	1	0	0	3	3	2	1	1
nowosądeckie	12	13	3	8	2	2	2	0	1
olsztyńskie	0	8	11	11	5	5	7	0	1
opolskie	0	8	11	16	6	12	2	4	2
ostrołęckie	10	19	7	2	1	0	0	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
pilskie	1	1	10	9	4	9	1	0	1
piotrkowskie	3	19	11	7	2	2	2	4	1
plockie	3	15	12	5	4	3	1	0	0
poznańskie	0	2	10	6	12	15	7	3	2
przemyskie	9	12	2	4	1	3	2	0	2
radomskie	9	28	11	5	2	1	1	1	3
rzeszowskie	10	14	6	6	3	2	1	0	0
siedleckie	13	32	8	5	3	4	0	1	0
sieradzkie	2	15	10	5	2	5	1	0	0
skiemiewickie	1	10	10	7	3	4	1	1	0
słupskie	0	7	8	3	3	7	3	0	0
suwalskie	9	14	8	3	6	2	0	0	1
szczecińskie	0	6	8	8	10	8	6	4	1
tarnobrzeskie	16	19	3	5	3	1	1	2	2
tarnowskie	13	19	6	3	1	2	0	0	0
toruńskie	2	8	9	9	6	6	0	1	0
wałbrzyskie	0	1	2	3	3	8	7	4	2
włocławskie	2	13	11	4	2	2	3	0	0
wrocławskie	0	2	8	10	7	9	1	0	0
zamojskie	18	21	6	4	1	1	0	0	0
zielonogórskie	1	10	8	7	8	7	6	2	1
Ogółem gmin	217	552	408	297	191	226	114	66	50

KLASYFIKACJA FUNKCJONALNA GMIN

Przeprowadzona w poprzednim rozdziale charakterystyka zróżnicowania przestrzennego cech reprezentujących podstawowe funkcje obszarów wiejskich kraju wskazuje, z jednej strony na ich złożoność i wzajemne powiązania, a z drugiej na duże zróżnicowanie struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich. Potwierdza to przeprowadzona klasyfikacja gmin pod względem funkcji podstawowych.

W wyniku zastosowanej procedury badawczej (patrz str. 17-21) gminy zostały zgrupowane w 14 klasach funkcjonalnych, które pod względem przewagi jednej lub kilku określonych funkcji można by połączyć w 5 dużych grup. Są to grupy:

- 1) o przewadze funkcji rolniczych (klasy - A,B,C,D);
- 2) o równorzędnym udziale różnych funkcji (E);
- 3) o przewadze leśnictwa (G,H,I);
- 4) o przewadze funkcji turystyczno-wypoczynkowych (K,L);
- 5) o przewadze funkcji przemysłowych lub silnie zurbanizowane (M,N,O).

Do ostatniej grupy, z racji dużego udziału (na ogół ponad 80%) ludności pozarolniczej, podobne są gminy tworzące klasę F. Wyróżnione grupy klas, poza charakterem funkcji wiodących, wewnątrznie różnicuje przede wszystkim udział i rodzaj funkcji współtowarzyszających. Liczbę gmin w poszczególnych województwach i w kraju, podobnych do określonych typów modeli funkcjonalnych zawiera tabela 15.

Tabela 15

Klasyfikacja funkcjonalna gmin

Województwo	Ogółem gmin	Klasy														poz.			
		A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N	O				
warszawskie	32			7	2			1	2										
białostockie	36	22	3			9					1								
białostockie	49	20	2		4	10	3	5	5										
bielskie	47				15			2	1		7	1	7	3		7			4
bydgoskie	55	6	16	3		8	2	9	2	1	4	1	1						2
chełmskie	26	12	1			4	3		1		1		2						2
ciechanowskie	46	32	3			7					1		2						1
częstochowskie	52	3	1		4	9	2	5	1		1		11			10			5
elbąskie	37	1	24			6	1					4							1
gdańskie	45	3	10	1		2	2	10	1		6	6	2				1		1
gorzowskie	38		9			2	6	5	11	1	3							1	1
jeleniogórskie	28		3				4			3		6	7				2		3
kaliskie	55	19	8		3	15		1	4				2				2		1
katowickie	48	1	3		3		2	3				1	23			10			2
kieleckie	70	25	1	1	15	3	1	1			1		15	1		4			2

Województwo	Ogółem gmin	A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N	O	poz.
konińskie	43	24	2		7	2	2					2	4			
koszalińskie	35		17						12			4				2
krakowskie	38	8		2	6	2					2		5		13	
krośnieńskie	39				9	3	1	8			3		4	1	10	
legnickie	31	1	12			4				2			5		1	6
leszczyńskie	30	8	12			3			3			2				2
lubelskie	63	38			10	4					2				1	8
łomżyńskie	40	24	1		1	11			2							1
łódzkie	11	5			1							2	2			1
nowosądeckie	43	2			6	7		3			13	1	2		4	5
olsztyńskie	48	2	20			1	12	1	6			4		1		1
opolskie	61	4	17		2	1	5	3	1	1		3	12	2	5	5
ostrołęckie	39	8				23		2			1		1		2	2
piłskie	36	2	9			3	4		13	4						1
piotrkowskie	51	18			2	13		3			1		10	1	1	2
płockie	43	35		1	2	1		1				1				2
poznańskie	57	4	36			1	1		2		1	3	4			5
przemyskie	35	3	4		7	8	2		3		2		1		4	1
radomskie	61	23		2	10	11		1					10	2	2	
rzeszowskie	42	2			26	3		1				1	7		2	
siedleckie	66	35		1	11	9				1			7		2	
sieradzkie	40	19			3	7				3			2		4	2
skierniewickie	37	15		1	10	1									9	1
śląskie	31		8			1	6		12		1	2				1
suwalskie	43	10	12			3	4	2	3		4	2				3
szczecińskie	51		31				5		8			4				3
tarnobrzeskie	52	17			12	5		5	1		1		5		1	5
tamowskie	44	10			11	9					1		6		6	1
toruńskie	41	19	3			6			3	1	2	1	1		2	3
wałbrzyskie	30		6			1	4	1	1	1	1	5	5			5
włocławskie	38	23			1	7			2					1		4
wrocławskie	37	2	13		2	7	2		1			2	6			2
zamojskie	51	32	2		1	10		3			2					1
zielonogórskie	50		1			9	6	1	21	7	1		3			1
Ogółem gmin	2121	537	290	19	186	251	80	77	122	21	67	60	177	13	117	104
%	100,0	25,4	13,8	0,9	8,8	11,8	3,8	3,6	5,7	1,0	3,2	2,8	8,3	0,6	5,4	4,9
% w grupach	100,0	ABCD - 48,9				E - 11,8			GHI - 10,3			KL - 6,0		FMNO - 18,1		in. - 4,9

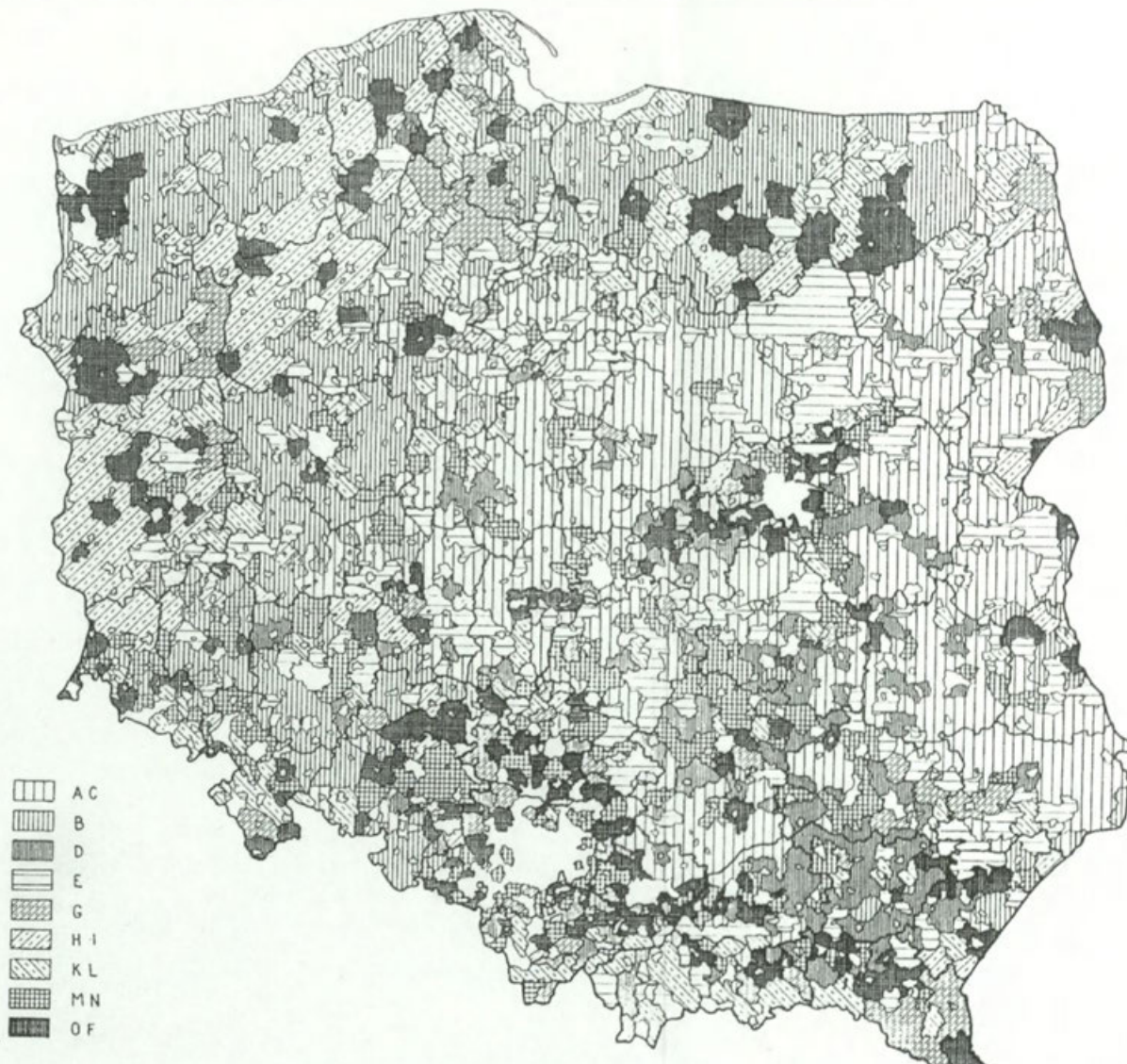
Pod względem struktury funkcjonalnej, stosunkowo najwięcej gmin (48,9%) jest podobnych do typów-modeli o przewadze funkcji rolniczych, w tym o dużej przewadze rolnictwa indywidualnego (ok. 35% gmin). Następną grupę pod względem liczebności stanowią gminy zurbanizowane i o przewadze funkcji technoprodukcyjnych (łącznie prawie 20% gmin), a w dalszej kolejności gminy, w których funkcjami wiodącymi jest leśnictwo (ponad 10% gmin) oraz turystyka

i wypoczynek (6% gmin). Stosunkowo liczną grupę tworzą gminy (ponad 10%) bez wyraźnej przewagi określonej funkcji, a wręcz przeciwnie - o zbliżonym udziale różnych funkcji. Zwraca uwagę, że 5% gmin nie było podobnych do żadnego z ustalonych typów-modeli, czyli że gminy te różniły się o więcej odchyleń od każdego z tych typów niż przyjęto w metodzie. Są to przeważnie gminy funkcjonalnie przejściowe lub pośrednie między na ogół dwoma określonymi typami. Przestrzenne zróżnicowanie obszarów wiejskich pod względem funkcjonalnym ilustruje rycina 13.

Najwięcej gmin jest podobnych do typów-modeli A,B,C i D. Łącznie stanowią one prawie połowę gmin kraju. Wyróżnia je stosunkowo wysoki udział użytków rolnych (przeważnie ponad 70%) w powierzchni ogółem oraz, z wyjątkiem gmin zaliczonych do klas C i D, przeważający lub zbliżony do przeciętnego w gminach odsetek ludności rolniczej (powyżej 40-50%).

Wśród gmin o przewadze funkcji rolniczych jest ponad dwukrotnie więcej gmin o dominacji rolnictwa indywidualnego niż z dużym i znacznym (pow. 30% użytków rolnych) udziałem rolnictwa uspołecznionego (klasa B). Najwięcej gmin należy do klasy A. Występują one przede wszystkim na terenach wschodnich i środkowych kraju. Gminy te charakteryzują się przewagą, a nawet dominacją (ponad 80% użytków rolnych) rolnictwa indywidualnego, o małych lub średnich nakładach pracy (przeważnie do 25 osób/100 ha użytków rolnych) i na ogół o małej lub średniej towarowości (pon. 50% produkcji globalnej) oraz słabym rozwojem innych funkcji. Jak wykazały badania nad typologią rolnictwa indywidualnego Polski (Szczęsny 1991), rolnictwo to należy do różnych typów, reprezentujących ciąg rozwojowy od rolnictwa najbardziej tradycyjnego do rolnictwa rynkowego, w początkowym stadium rozwoju. Rolnictwo o tradycyjnych sposobach gospodarowania występowało na terenach północno-wschodnich i lokalnie na środkowych. Cechowało się średnimi rozmiarami gospodarstw oraz średnią intensywnością zarówno jeśli chodzi o nakłady pracy ludzi, jak i kapitału. Uzyskiwało też małe lub średnie efekty produkcyjne, mierzone produktywnością ziemi oraz stopniem i poziomem towarowości. Nieco bardziej intensywne, produktywnie i towarowe rolnictwo, o charakterze półsamozaopatrzeniowym występowało w gminach kategorii funkcjonalnej A, głównie na terenach wschodniego Pomorza i Mazowsza, w województwach środkowo-wschodnich, a zwłaszcza w woj. chełmskim.

Następną klasę stanowią gminy (14%) rolnicze o przewadze lub znacznym udziale (powyżej 30%) państwowych i spółdzielczych użytków rolnych (klasa B). Gminy te występują przede wszystkim na terenach północnych, od zachodniej części woj. suwalskiego po woj. szczecińskie oraz na Śląsku Dolnym i Opolskim, a także w Wielkopolsce. Rzadziej występują i na innych terenach północno-zachodnich oraz przygranicznych południowo-wschodnich. Poza znacznym odsetkiem rolnictwa uspołecznionego, które przeważnie cechują niskie nakłady pracy ludzi (na ogół poniżej 15 osób/100 ha użytków rolnych) a stosunkowo duże kapitału w postaci nawożenia mineralnego, motoryzacji, mechanizacji itp., oraz

Ryc. 13. Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich

Klasy o przewadze: A,C - rolnictwa indywidualnego; B - rolnictwa ze znacznym udziałem uspołecznionego; D - rolnictwa i funkcji rezydencjalnych; E - różnych funkcji (brak przewagi); G - leśnictwa i innych funkcji pozarolniczych; H,I - leśnictwa; K,L - funkcji turystyczno-wypoczynkowych; M,N - funkcji technoprodukcyjnych, przemysłowych; F, O - obszary zurbanizowane lub semizurbanizowane.

Functional classification of rural areas

Functional types with prevalence: A,C - individual agriculture; B - considerable proportion of socialized agriculture; D - agriculture and dormitory functions (residential); E - mixed functions; G - forestry and non agricultural functions; H, I - forestry; K,L - tourist-recreational; M,N - technoproduktive (industry) functions; F,O - highly urbanised or semi-urbanised.

średnia produktywność ziemi a wysoki stopień (%) towarowości, gminy te charakteryzują dość zróżnicowane typy rolnictwa indywidualnego. Jest to jednak na ogół rolnictwo rynkowe, kapitałochłonne, produktywne i towarowe. Przy czym stosunkowo najbardziej rozwinięte, reprezentujące najwyższy poziom rolnictwa rynkowego w Polsce, występuje w Wielkopolsce, zwłaszcza w woj. leszczyńskim, poznańskim oraz na zachodnim Pomorzu, Dolnym Powiślu (głównie na Żuławach), Śląsku Dolnym i Opolskim. Rolnictwo to cechują średnie rozmiary gospodarstw (przeciętnie 7-10 ha), średnie nakłady pracy ludzi (13-20 osób/100 ha) i zwierząt (8-10 koni/100 ha gruntów uprawnych), bardzo wysokie nakłady kapitału, mierzone mechanizacją i nawożeniem mineralnym. Rolnictwo to, mimo że nie zawsze występuje na terenach o korzystnych warunkach przyrodniczych, dzięki wysokiemu poziomowi kultury rolnej i prawidłowym sposobom gospodarowania osiągnęło wysoki poziom produktywności i towarowości (Szczęsny 1991).

Obszary wiejskie tworzące klasę funkcjonalną B charakteryzuje stosunkowo większy niż klasę A, udział ludności pozarolniczej i względnie małe dojazdy do pracy, a więc większe zatrudnienie ludności w funkcjach pozarolniczych w miejscu zamieszkania. Może to wynikać z większych powiązań usługowo-produkcyjnych tych funkcji z miejscowym rolnictwem poprzez jego zaopatrywanie w środki produkcji oraz skup i przerób płodów rolnych (Stola 1992).

Struktura funkcjonalna gmin z dużym udziałem gruntów użytkowanych przez państwowe gospodarstwa rolne przejęte przez Agencję Rolną Własności Skarbu Państwa może ulegać szybszym przemianom niż gmin o dominacji rolnictwa indywidualnego (klasa A). Restrukturyzacja państwowych gospodarstw wywołuje bowiem daleko idące zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym i warunkach społeczno-gospodarczych wsi.

Dwie następne kategorie obszarów wiejskich o przewadze funkcji rolniczych (C,D), ukształtowane pod bezpośrednim wpływem procesów urbanizacyjnych i industrializacyjnych, obejmują łącznie prawie 10% gmin. Są to przeważnie gminy zaliczone do klasy funkcjonalnej D. Charakteryzuje się ona na ogół rozdrobnionym rolnictwem indywidualnym, o dużych nakładach pracy (35 i więcej zatrudnionych/100 ha użytków rolnych), średniej lub dużej produktywności ziemi a niskiej lub średniej produktywności pracy oraz o niskim stopniu i poziomie towarowości. Jest to typ rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego, drobnoskalowego (Stola, Szczęsny 1992). Ukształtował się on na obszarach o dużym udziale ludności dwuzawodowej (chłopsko-robotniczej) i rozwiniętych dojazdach do pracy, czyli na terenach o rozwiniętych funkcjach rezydencjalnych. Gminy klasy D występują więc przede wszystkim na Podkarpaciu, w Kotlinie Sandomierskiej, w zasięgu oddziaływania GOP oraz innych okręgów przemysłowych np. Staropolskiego i Konińskiego. Ponad połowa gmin tworzących klasę D znajduje się w granicach 7 województw południowo-wschodnich.

Obok rolnictwa tradycyjnego, w dużym stopniu nastawionego na samozaopatrzenie producentów, w niektórych gminach reprezentujących kategorię funkcjonalną D, rozwinęło się też rolnictwo bardziej kapitałochłonne i bardziej

towarowe, specjalizujące się w różnych gałęziach produkcji (sadowniczej, warzywniczej, zwierzęcej) przeznaczonej na potrzeby pobliskiego rynku miejskiego lub zakładów przemysłu przetwórczego. Rolnictwo tych gmin jest jakby formą przejściową do rolnictwa obszarów zaliczonych pod względem funkcjonalnym do kategorii C, czyli o przewadze rolnictwa podmiejskiego. Kategoria ta występuje głównie na terenach w zasięgu oddziaływania aglomeracji miejskich, w tym przede wszystkim Warszawy. Rolnictwo podmiejskie cechują duże nakłady pracy i kapitału oraz wysoki poziom produktywności i towarowości. Specjalizuje się ono na ogół w produkcji roślinnej (np. owoców, warzyw, kwiatów). Rolnictwo nastawione na bezpośrednie potrzeby rynku miejskiego występuje ponadto na obszarach innych gmin, często silnie zurbanizowanych, w których funkcje nierolnicze są jednak bardziej rozwinięte i dlatego zostały one zakwalifikowane do innych kategorii funkcjonalnych. To samo analogicznie można by odnieść do każdej innej kategorii funkcjonalnej obszarów wiejskich, w której oprócz funkcji przeważającej czy przeważających występują zazwyczaj w mniejszym udziale i inne funkcje.

Obszary tworzące klasę funkcjonalną E, w porównaniu z wyżej opisanymi obszarami o przewadze funkcji rolniczych, charakteryzują się mniejszym, czyli średnim (3) udziałem funkcji rolniczych, większym, a więc też średnim udziałem leśnictwa, funkcji turystyczno-wypoczynkowych (3) lub przemysłowych (3) oraz rezydencjalnych. Są to więc obszary o funkcjach „mieszanych”, przejściowe między obszarami o funkcjach rolniczych i obszarami o innych funkcjach. Reprezentujące je gminy rolniczo-leśne z funkcjami rekreacyjnymi, albo przemysłowo-mieszkaniowymi, występują w różnych częściach kraju, przy czym stosunkowo licznie na terenach środkowo-wschodnich. Również często występują na obszarach otaczających małe miasta. Wówczas wśród funkcji pozarolniczych istotny udział mają funkcje usługowe.

Gminy zaliczone do kategorii funkcjonalnej F (ok. 4% gmin kraju) cechuje mały udział użytków rolnych (pon. 50%), przeważnie pozostających we władaniu gospodarstw państwowych i małe nakłady pracy w rolnictwie, średni rozwój leśnictwa i funkcji rekreacyjnych oraz wysoki lub bardzo wysoki udział ludności pozarolniczej (na ogół powyżej 80%). Ludność ta czerpie środki utrzymania z pracy w leśnictwie, obsłudze ruchu turystyczno-wypoczynkowego, a także - w przemyśle i usługach. Gminy te są rozproszone na ogół na Pojezierzu Mazurskim, Pomorzu, Ziemi Lubuskiej oraz w Sudetach i na Śląsku Opolskim, a więc przeważnie na terenach ziem odzyskanych, ale także sporadycznie w innych częściach kraju. Biorąc pod uwagę tylko duży udział ludności pozarolniczej w tych gminach, można by je uznać za zurbanizowane. Gminy te cechuje jednak, stosunkowo duży udział powierzchni zajętej przez lasy oraz na ogół mała gęstość zaludnienia, a więc liczba utrzymujących się z funkcji pozarolniczych, w tym z turystyczno-wypoczynkowych i leśnictwa, jest znacznie mniejsza niż sugeruje to duży udział (%), dlatego gminy kategorii F należy uznać co najwyżej za semi-zurbanizowane, a nie zurbanizowane.

Następne trzy kategorie funkcjonalne obszarów wiejskich (G,H,I) obejmują łącznie około 1/10 gmin kraju (220), z czego około 50% występuje w 7 województwach północno-zachodnich. Gminy te charakteryzuje duży udział lasów (ponad 40-60% powierzchni) a bardzo mały lub mały udział użytków rolnych. Różnicuje je nie tyle struktura własności tych użytków i stopień intensywności gospodarowania nimi, co przede wszystkim charakter i poziom rozwoju funkcji współtowarzyszących. I tak kategorię G, o bardzo małym udziale użytków rolnych (pon. 30%), będących we władaniu gospodarstw indywidualnych, cechuje rozwój leśnictwa, brak lub słaby rozwój funkcji turystyczno-wypoczynkowych oraz wysoki udział ludności utrzymującej się z pracy w pozarolniczych działach gospodarki, w tym w przemyśle, przeważnie poza miejscem zamieszkania, o czym świadczą stosunkowo silnie rozwinięte dojazdy do pracy (4). Jest to więc kategoria funkcjonalna o rozwiniętym leśnictwie i funkcjach pozarolniczych, w tym rezydencjalnych. Występuje ona przeważnie na słabo zaludnionych obszarach „ziem dawnych” - Bieszczad, Pojezierza Suwalskiego, Wschodnim Pomorzu.

Przeciwnie kategoria H, reprezentowana przez 122 gminy, występuje najczęściej na terenach północno-zachodnich Polski, od woj. śląskiego i południowych gmin woj. koszalińskiego poprzez woj. pilskie, gorzowskie po woj. zielonogórskie. Charakteryzuje ją wysoki udział lasów i mały udział użytków rolnych, w znacznej części będących we władaniu gospodarstw państwowych oraz bardzo słaby rozwój innych funkcji. Jest to kategoria na ogół o wyraźnej przewadze leśnictwa. Kategorię I (21 gmin) natomiast wyróżnia również leśnictwo (ponad 60% powierzchni zajmują lasy), ale także duży lub bardzo duży udział ludności zatrudnionej w przemyśle, głównie poza miejscem zamieszkania na co wskazują dojazdy do pracy. W większej koncentracji gminy zaliczone do tej kategorii występują na pograniczu woj. jeleniogórskiego i zielonogórskiego oraz w zachodniej części woj. pilskiego.

Gminy o przewadze leśnictwa są więc bardzo zróżnicowane zarówno pod względem charakteru i struktury współwystępujących z nim funkcji, jak i stanu samego leśnictwa, począwszy od struktury drzewostanowej i wiekowej lasów aż po stan ich zdrowotności i wiążący się z tym stopień degradacji. „Szacuje się, że około 75% powierzchni lasów jest w różnym stopniu zagrożenia chorobami, szkodnikami i emisją zanieczyszczeń przemysłowych” (Wojtaszek 1990, s.58). Pomimo, że wśród gmin o przewadze leśnictwa najliczniejsze są takie (klasa H), w których słabo są rozwinięte funkcje pozarolnicze, zwłaszcza przemysłowe, to jednak znaczny udział lasów jest zagrożony destrukcją. Oznacza to, że źródeł tych zagrożeń należy szukać także w innych formach użytkowania terenów (np. poligony wojskowe) i w strukturze funkcjonalnej obszarów położonych poza tymi gminami.

Gminy o przewadze leśnictwa, podobnie jak o przewadze funkcji rolniczych zaliczonych do klas A i B, cechowały procesy emigracyjne ludności.

Następne dwie kategorie funkcjonalne obszarów wiejskich - K i L wyróżniają się bardzo wysokim rozwojem funkcji turystyczno-wypoczynkowych (na ogół 10 i więcej miejsc noclegowych/km²). Występują one w 6% gmin kraju. Różnicuje je inny rodzaj funkcji współtowarzyszących. I tak, kategoria K (67 gmin) cechuje się bardzo niskim udziałem rolnictwa o stosunkowo dużych nakładach pracy i małowartościowym oraz dużym udziałem leśnictwa i słabo rozwiniętymi innymi funkcjami. Jest to więc kategoria o funkcjach rekreacyjnych z udziałem leśnictwa. Gminy zaliczone do tej kategorii występują licznie na terenach karpaccich (w woj. nowosądeckim i bielskim), Pojezierzu Suwalskim, Pomorzu Wschodnim i sporadycznie na innych terenach kraju, przeważnie w sąsiedztwie gmin o funkcjach leśnych. Kategorię L (60 gmin) natomiast cechuje, oprócz funkcji turystyczno-wypoczynkowych, silny rozwój także innych funkcji, przeważnie - usługowych, przemysłowych, rezydencjalnych oraz rolnictwa, na ogół średnio intensywnego i towarowego, o różnym stopniu uspołecznienia. Kategoria ta występuje przede wszystkim na terenach nadmorskich i Pojezierzu Mazurskim, w Sudetach oraz w rozproszeniu w sąsiedztwie ośrodków miejsko-przemysłowych (np. Poznań, Bydgoszcz).

Problemy prawidłowego rozwoju obszarów o przewadze lub znacznym udziale funkcji turystyczno-wypoczynkowych wynikają na ogół albo z niekorzystnych przekształceń środowiska przyrodniczego, jego skażenia (np. w zasięgu aglomeracji Trójmiasta, na terenach sudeckich), albo z sytuacji konfliktowych między rozwijającymi się funkcjami, zwłaszcza między przemysłem a rekreacją i leśnictwem.

Oddzielną grupę tworzą gminy, których struktura funkcjonalna ukształtowała się pod bezpośrednim wpływem procesów urbanizacyjnych i industrializacyjnych (Stoła 1988, 1990). Są to gminy zurbanizowane (bądź semizurbanizowane) lub silnie uprzemysłowione. Cechuje je wysoki lub bardzo wysoki udział ludności pozarolniczej (ponad 80%) i zatrudnionej w przemyśle (ponad 20-30% ogółu zatrudnionych) lub bardzo mały odsetek ludności rolniczej i wysoki wyjeżdżających do pracy (ponad 40-50 % czynnych zawodowo).

Gminy te zakwalifikowano do trzech kategorii funkcjonalnych obszarów wiejskich. Najliczniej reprezentowana spośród nich, to kategoria M (177 gmin), charakteryzująca się silnie rozwiniętymi funkcjami technoprodukcyjnymi, przemysłowymi, udziałem rolnictwa lub leśnictwa, funkcji mieszkaniowych i na ogół brakiem funkcji turystyczno-wypoczynkowych. Najwięcej gmin zaliczonych do tej kategorii występuje wokół lub na terenach okręgów przemysłowych, w tym przede wszystkim Górnośląskiego, sięgając na wschodzie po Kraków i na zachodzie do Opola, oraz Staropolskiego i Wałbrzyskiego Okręgu Przemysłowego. Stosunkowo dużo gmin uprzemysłowionych jest też na pozostałych terenach sudeckich oraz na Podkarpaciu, jak również w zasięgu oddziaływania nowych okręgów przemysłowych (np. Tarnobrzeskiego, Legnickiego, Bełchatowskiego).

Bardziej złożoną strukturą funkcjonalną cechują się nieliczne gminy (13), występujące pojedynczo w różnych częściach kraju, zaliczone pod względem funkcjonalnym do kategorii N. Charakteryzuje je wysoki udział ludności utrzymującej się z zawodów pozarolniczych i bardzo wysoki odsetek zatrudnionych w przemyśle (i budownictwie) oraz rozwinięte funkcje rezydencjalne, turystyczno-wypoczynkowe i leśnictwo.

Do trzeciej kategorii funkcjonalnej (O) z grupy silnie zurbanizowanych należą gminy, które cechuje bardzo mały udział ludności rolniczej ale na ogół stosunkowo duży użytków rolnych i mały lasów w powierzchni ogółem, jak też silnie rozwinięte wyjazdy ludności do pracy, a równocześnie nie duży odsetek zatrudnionych w przemyśle. Wskazuje to, że znaczny udział ludności nierolniczej, poza niezarobkującą, czerpie środki utrzymania z pracy w funkcjach o charakterze usługowym, poza miejscem zamieszkania. Gminy o takiej strukturze funkcjonalnej występują przeważnie w pobliżu miast, przy czym prawie połowa tych gmin znajduje się w województwach: krakowskim, st. warszawskim, częstochowskim i katowickim.

Gminy zaliczone do kategorii funkcjonalnych, które ukształtowały się pod bezpośrednim wpływem procesów urbanizacyjnych i uprzemysłowienia, są na ogół silnie przekształcone pod względem społeczno-kulturowym i osadniczo-produkcyjnym (w tym semizurbanizowane) oraz stanu środowiska przyrodniczego. Niestety występują one przeważnie na terenach ekologicznie zagrożonych.

REGIONALIZACJA FUNKcjONALNA OBSZARÓW WIEJSKICH POLSKI

Najogólniej charakteryzując strukturę funkcjonalną obszarów wiejskich Polski można stwierdzić, że północno-wschodnie i północno-zachodnie obszary, z wyjątkiem leżących w zasięgu wpływów większych ośrodków miejsko-przemysłowych, cechują się przeważnie dominacją lub przewagą funkcji bioprodukcyjnych, a więc rolnictwa i leśnictwa, oraz spośród funkcji usługowych - rekreacji. Środkowe i południowe natomiast, a zwłaszcza południowo-zachodnie obszary cechuje bardziej złożona struktura funkcjonalna i związane z nią bardziej złożone problemy. W strukturze tej mniej lub bardziej znaczącą rolę, zależnie od charakteru społeczno-gospodarczego danego obszaru, obok funkcji bioprodukcyjnych bądź turystyczno-wypoczynkowych, odgrywają funkcje technoprodukcyjne, głównie przemysłowe.

Bardziej szczegółowa analiza przestrzennego zróżnicowania obszarów wiejskich kraju pod względem przewagi określonych klas funkcjonalnych pozwala na wyróżnienie, poza obszarami pozostającymi pod bezpośrednim wpływem aglomeracji miejskich, 8 następujących obszarów (regionów):

1. Region północno-wschodni - sięga od wschodnich gmin woj. suwalskiego przez Białostoczczyznę, północne i zachodnie Mazowsze, Podlasie, Polesie Lubelskie po Zamojszczyznę. Charakteryzuje się on przewagą gmin zaliczonych do klasy funkcjonalnej A, a więc rolnictwem indywidualnym, mało lub średnio intensywnym zarówno pod względem nakładów pracy, jak i kapitału oraz mało lub średnio produktywnym i towarowym. Rolnictwo to cechują na ogół tradycyjne sposoby gospodarowania. Spośród innych kategorii funkcjonalnych stosunkowo często, zwłaszcza w sąsiedztwie miast, reprezentowana jest klasa E, tzn. o funkcjach mieszanych, a na terenach Suwalszczyzny i Białostoczczyzny klasy o przewadze lub znacznym udziale leśnictwa i funkcji turystyczno-wypoczynkowych. Sporadycznie w sąsiedztwie miast (np. Białegostoku, Chełma, Lublina) występują gminy o funkcjach technoprodukcyjnych. Region ten cechuje najniższy w kraju udział ludności pozarolniczej i najsłabiej rozwinięte dojazdy do pracy. Z powodu przede wszystkim mało dochodowego rolnictwa i braku bardziej atrakcyjnych miejsc pracy w innych działach gospodarki oraz słabego wyposażenia infrastrukturalnego wsi, ludność emigrowała do ośrodków miejsko-przemysłowych w stopniu powodującym największy w kraju spadek zaludnienia wsi.

2. Region północno-zachodni - obejmuje obszary od Pojezierza Mazurskiego, poprzez Dolne Powiśle, Pomorze, aż po Ziemię Lubuską. Wyróżnia się dużym udziałem, wśród kategorii obszarów wiejskich o przewadze funkcji rolniczych, klasy B, charakteryzującej się rolnictwem w dużym stopniu uspołecznionym.

Rolnictwo to cechuje się dużymi nakładami kapitału i małymi pracami, przeważnie średnią produktywnością i wysokim stopniem towarowości. Rolnictwo zaś indywidualne na tych terenach wykazuje zróżnicowany poziom rozwoju, ale na ogół zaliczane jest do typów rolnictwa rynkowego, kapitałochłonnego, produktywnego i towarowego. Dotyczy to szczególnie rolnictwa Dolnego Powiśla, w tym przede wszystkim Żuław, oraz rejonu Pyrzyc. W gminach, w których udział użytków rolnych jest mały, a więc przeważnie w południowej części Pojezierza Mazurskiego i Pomorza oraz na Ziemi Lubuskiej, stosunkowo silnie rozwinięte jest leśnictwo (klasy G, H). W granicach terenów nadmorskich i pojeziernych, dzięki zaś korzystnym warunkom przyrodniczym do rozwoju turystyki i wypoczynku - bliskość morza lub występowanie jezior, lasów, urozmaiconej rzeźby terenu, oraz zainwestowaniu rekreacyjnemu rozwinął się silnie ruch turystyczno-wypoczynkowy. W niektórych z tych gmin przypada 50-100 miejsc noclegowych w obiektach turystyczno-wypoczynkowych na 1 km², co czyni funkcje rekreacyjne wiodącymi w strukturze funkcjonalnej (klasy K, L). Ich rozwój ma duże znaczenie także z punktu widzenia możliwości zatrudnienia kobiet, które zazwyczaj przeważają w obsłudze ruchu turystyczno-wypoczynkowego, analogicznie jak leśnictwo oraz rybołówstwo morskie i śródlądowe dla zatrudnienia mężczyzn. Region ten w porównaniu z północno-wschodnim cechuje większy udział ludności pozarolniczej, dochodzący w gminach podmiejskich Trójmiasta, Bydgoszczy, Olsztyna, Szczecina, Zielonej Góry do ponad 70-80%. Gminy te cechował też wzrost zaludnienia. Na terenach stosunkowo słabo zasiedlonych i o niskich udziałach ludności pozarolniczej a więc głównie na Pomorzu Zachodnim, Nizinie Pruskiej i w zachodnich gminach przygranicznych rozwijały się procesy emigracyjne i zmniejszanie zaludnienia.

3. Region Wielkopolsko-Śląski - ciągnący się aż do Pogórza Sudeckiego, wyróżniają dobrze rozwinięte funkcje rolnicze, w których stosunkowo duży udział przypada też na rolnictwo uspołecznione, ale w ramach niego oprócz gospodarstw państwowych duże znaczenie mają gospodarstwa spółdzielcze, głównie w Wielkopolsce. Rolnictwo tego regionu, szczególnie w woj. leszczyńskim i poznańskim, na Śląsku Dolnym i Opolskim, należy do najbardziej rozwiniętych i reprezentuje najwyższy poziom rolnictwa rynkowego w Polsce (Szczęsny 1991), dzięki przede wszystkim wysokiemu poziomowi kultury rolnej i prawidłowym sposobom gospodarowania oraz w przypadku Śląska Dolnego i Opolskiego - korzystnym warunkom przyrodniczym do rozwoju intensywnych kierunków produkcji rolnej. Stosunkowo dobre wyposażenie wsi w urządzenia infrastruktury technicznej i społecznej oraz zsynchronizowany z produkcją rolną rozwój innych funkcji, np. przemysłowych, obsługi ludności i rolnictwa, miały duży wpływ na stabilność zaludnienia tego regionu i jego zagospodarowanie przestrzenne.

4. Region środkowy - obejmujący obszary położone między aglomeracją Warszawy na północy i Górnośląską na południu, zawiera w swych granicach gminy reprezentujące niemal wszystkie klasy funkcjonalne obszarów wiejskich, począwszy od typowo rolniczych po silnie uprzemysłowione i zurbanizowane.

Przy czym stosunkowo licznie, np. w południowej części woj. kieleckiego, w woj. sieradzkim i piotrkowskim, występują gminy o przewadze funkcji rolniczych (klasa A) zróżnicowanych pod względem produktywności, zależnie głównie od jakości warunków przyrodniczych. Są to gminy wyludniające się. Gminy o przewadze funkcji technoprodukcyjnych, głównie przemysłowych (klasa M,N) występują przede wszystkim na terenach Staropolskiego i Bełchatowskiego Okręgu Przemysłowego oraz w zasięgu wpływu aglomeracji Łodzi. W sąsiedztwie tych gmin występują obszary o funkcjach rolniczych i rezydencjalnych (klasa D), tzn. cechujących się dużym udziałem ludności chłopsko-robotniczej, dojeżdżającej do pracy. Ponadto w niektórych gminach, szczególnie na terenie Gór Świętokrzyskich, rozwinęły się funkcje turystyczno-wypoczynkowe i leśnictwo. Duża mozaika struktury funkcjonalnej gmin wynika z jednej strony z dużego zróżnicowania warunków przyrodniczych tego regionu, w tym rolniczej przydatności gleb i zasobów mineralnych, a z drugiej - z nierównomiernego rozwoju procesów uprzemysłowienia i urbanizacji.

5. Region południowo-wschodni - obejmuje obszary położone na wschód od regionu środkowego, czyli między Wisłą a wschodnią granicą kraju (bez terenów karpackich). Charakteryzuje się także dużą różnorodnością struktury funkcjonalnej gmin. Spośród klas o przewadze funkcji rolniczych najbardziej jest reprezentowana klasa D, z przewagą rolnictwa tradycyjnego, półsamozatrudnieniowego, drobnoskalowego, które ukształtowało się w gminach o stosunkowo dużym udziale ludności dwuzawodowej (chłopsko-robotniczej), dojeżdżającej do pracy. Chociaż na większości tych obszarów udział ludności pozarolniczej jest stosunkowo wysoki (ponad 60-70%), a zawodowo czynnej w rolnictwie - niski lub średni, przeważnie poniżej 50-60%, to jednak z powodu dużej gęstości zaludnienia i rozdrobnienia gospodarstw indywidualnych, nakłady pracy w przeliczeniu na powierzchnię użytków rolnych są bardzo duże (30 i więcej zatrudnionych/100 ha). Odzwierciedla się to w niskiej produktywności pracy oraz małym stopniu towarowości rolnictwa. Jest to region o największym w kraju ukrytym bezrobociu w rolnictwie i o dużym zagrożeniu bezrobociem wsi. W części północno-wschodniej regionu dość liczne są gminy o funkcjach mieszanych (klasa E) lub ze znacznym udziałem leśnictwa. W pobliżu większych miast, w tym zwłaszcza Rzeszowa i Tamowa oraz Tarnobrzskiego Okręgu Przemysłowego występują gminy o dużym udziale funkcji przemysłowych (klasa M) i semizurbanizowane. Ten region funkcjonalny wyróżnia się również dużymi wsiami i stałym przyrostem zaludnienia.

Obszary południowe Polski, szczególnie Sudety, Wyżyna Śląska oraz Karpaty i Pogórze Karpackie cechują duże różnice w strukturze i poziomie rozwoju funkcjonalnego wsi. Jest to głównie wynikiem zróżnicowanego w dalszej lub bliższej przeszłości rozwoju społeczno-gospodarczego, a następnie dużego zróżnicowania warunków przyrodniczych, w tym również surowców mineralnych, pod względem przydatności do rozwoju różnych działów gospodarki. Tuż po drugiej wojnie światowej tereny byłej Galicji, a w ramach nich szczególnie Pogórze Karpackie, należały do najgęściej zasiedlonych w Polsce, o bardzo rozdrobnionej

strukturze agrarnej i dużym przeludnieniu rolniczym oraz słabym rozwoju przemysłu i innych funkcji pozarolniczych. Sudety zaś z rozwiniętym Podsudeckim Okręgiem Przemysłowym oraz Wyżyna Śląska z Górnos Śląskim Okręgiem Przemysłowym należały do najlepiej rozwiniętych gospodarczo obszarów i zajmowały ważną pozycję w życiu kraju (Kukliński, Jałowiecki 1991). Różnice w strukturze przestrzennej obszarów południowo-zachodnich i południowo-wschodnich, pomimo zróżnicowanego rozwoju społeczno-gospodarczego w powojennym czterdziestolecu utrzymywały się nadal, aczkolwiek nabrały one innego charakteru jakościowego. Pod względem poziomu rozwoju i zagospodarowania tereny południowo-zachodnie zaliczane były do regionów silnych lub średnich a południowo-wschodnie do słabych. Jednak wieś terenów południowo-wschodnich rozwijała się, o czym świadczy wzrost zatrudnienia w funkcjach pozarolniczych, wyposażenia infrastrukturalnego, przemiany budownictwa itp. Tymczasem na terenach południowo-zachodnich wraz z ich rozwojem gospodarczym postępował wzrost negatywnych przekształceń na obszarach wiejskich i zanieczyszczenia środowiska przyrodniczego, co odzwierciedliło się w degradacji zagospodarowania i depopulacji wsi, przede wszystkim sudeckiej.

6. Region Sudecki - charakteryzuje przewaga gmin o funkcjach technoprodukcyjnych (przemysłowych) oraz z rozwiniętymi funkcjami turystyczno-wypoczynkowymi i z udziałem rolnictwa lub sporadycznie leśnictwa (ryc. 13). Obszary wiejskie cechuje stosunkowo mała lub średnia gęstość zaludnienia oraz przeważnie bardzo duży udział ludności pozarolniczej (ponad 70%), która utrzymuje się z pracy w przemyśle wydobywczym i w przetwórczym, a następnie w różnych działalnościach usługowych. Użytki rolne, zajmujące poniżej 40-50% powierzchni są mniej więcej po połowie we władaniu gospodarstw państwowych i gospodarstw indywidualnych, na ogół średniej wielkości. Rolnictwo tych terenów zarówno uspołecznione, jak i indywidualne, cechują stosunkowo małe nakłady pracy a wysokie kapitału. Pod względem efektów produkcyjnych, mierzonych produktywnością ziemi i stopniem towarowości, rolnictwo Sudetów Środkowych i Wschodnich jest bardziej rozwinięte niż Sudetów Zachodnich, dzięki większym nakładom kapitału i korzystniejszym warunkom przyrodniczym do rozwoju intensywnych kierunków produkcji.

Szczególnie duże zróżnicowanie funkcjonalne występuje na obszarach wiejskich woj. wałbrzyskiego, jednego z najbardziej zurbanizowanych województw (ludność wiejska stanowi tylko 27%).

Na obszarach współwystępowania funkcji techno- i bioprodukcyjnych oraz usługowych, w tym przede wszystkim przemysłu, rolnictwa i rekreacji, wchodzących we wzajemne kolizje i konflikty, aktywizują się negatywne procesy, co przejawia się w depopulacji wsi i zaburzeniach równowagi ekologicznej. Na przygranicznych obszarach sudeckich od lat obserwuje się zjawisko zanikania osadnictwa wiejskiego i względnego regresu ruchu turystyczno-wypoczynkowego.

Ma to niewątpliwie związek z negatywnymi przekształceniami walorów środowiska przyrodniczego pod wpływem rozwoju przemysłu na tych terenach i w państwach ościennych, dekapitalizacja budownictwa itp. (Stola 1990).

7. Region Wyżyny Śląskiej wraz z otaczającymi terenami charakteryzuje się odmienną i bardzo zróżnicowaną strukturą przestrzenną obszarów wiejskich. Przy czym do najbardziej przekształconych w wyniku działalności człowieka należą obszary leżące w zasięgu bezpośredniego wpływu miejsko-przemysłowej aglomeracji Górnego Śląska oraz Bielska-Białej. Obszary wiejskie woj. katowickiego o dominacji funkcji przemysłowych cechuje od dziesięcioleci bardzo wysoka gęstość zaludnienia (132 osoby/km^2) i najwyższy w kraju udział ludności pozarolniczej (85%), utrzymującej się z pracy głównie w miejscowym przemyśle, zwłaszcza wydobywczym i hutniczym lub dojeżdżającej do pracy (klasy M,O). W większości gmin Górnego Śląska udział dojeżdżających do pracy w ogólnej liczbie czynnych zawodowo wynosił w 1988 r. ponad 50%. Gminy te cechowały się także silnym rozwojem funkcji rezydencjalnych.

Użytki rolne tego regionu w ponad 3/4 stanowią prywatną własność w postaci głównie małych gospodarstw lub działek pracowniczych (do 1 ha) oraz ogródków działkowych ludności nierolniczej. Produkcja rolna przeznaczana jest w znacznej części na samozaopatrzenie producentów i na lokalne rynki. W ostatnich latach w związku z postępującym zanieczyszczeniem środowiska, także substancjami toksycznymi zaledwie połowa użytków rolnych woj. katowickiego nadaje się do produkcji żywności, a prawie 1/5 powinno się wyłączyć z uprawy roślin do celów spożywczych (Frąckiewicz 1984). Tak więc oprócz bezpośrednich strat użytków rolnych na rzecz rozwoju budownictwa miejskiego i przemysłowego, wzrasta na tych terenach, lecz również i w innych regionach, problem zmniejszania terenów życielskich na skutek skażenia środowiska. Poza rolnictwem dodatkową funkcją obszarów wiejskich tego regionu jest funkcja wypoczynku, zwłaszcza weekendowego, głównie na terenach zalesionych, niestety w przeważającej części objętych szkodliwą działalnością przemysłu.

Przylegające od południa do Gómośląskiego Okręgu Przemysłowego obszary wiejskie woj. bielskiego cechują się przewagą funkcji technoprodukcyjnych, głównie przemysłowych, z udziałem funkcji wypoczynkowo-turystycznych i rezydencjalnych oraz rolnictwa. Wyróżniają się w kraju największym zaludnieniem (139 osób/km^2) oraz najwyższym po wsi gómośląskiej udziałem ludności nierolniczej. Utrzymuje się ona z pracy w miejscowym przemyśle, budownictwie, transporcie, usługach itp., ale przede wszystkim dojeżdża do pracy do pobliskich miast. Źródłem zatrudnienia są też wysoko rozwinięte funkcje turystyczno-wypoczynkowe, szczególnie w Beskidzie Śląskim i Żywieckim (klasa K). Obszary te charakteryzuje stosunkowo niski udział użytków rolnych w dużej części należących do bardzo rozdrobnionych i o bardzo wysokich nakładach pracy gospodarstw indywidualnych, przeważnie dwuzawodowych. Rolnictwo to więc w dużym stopniu jest samozaopatrzeniowe. Na obszarach wiejskich bardziej

oddalonych od ośrodków miejsko-przemysłowych i o słabych z nimi powiązaniach komunikacyjnych zaznaczały się tendencje dużego odpływu ludności (Guzik 1991).

8. Region Karpacki - pod względem rozwoju funkcji rolniczych podobny jest do obszarów woj. bielskiego (Górz, Prochownikowa 1988). Cechują go także wysoko rozwinięte funkcje rekreacyjne. Różni zaś przede wszystkim mniejsza gęstość zaludnienia, mniejszy udział zatrudnionych poza rolnictwem, zwłaszcza w przemyśle oraz spośród zawodowo czynnej ludności gmin mniej dojeżdża do pracy. Znaczny udział ludności pozarolniczej zamieszkuje z użytkownikiem gospodarstwa rolnego i dodatkowo utrzymuje się z pracy w tym gospodarstwie. Poza obszarami o funkcjach rolniczych, mało - lub na terenach karpackich rejonu sadowniczego średniotowarowych, przeważają zwłaszcza w Beskidach i na Podhalu gminy o funkcjach rekreacyjnych z udziałem rolnictwa i/lub leśnictwa. Znaczny udział ludności utrzymuje się z pracy w funkcjach usługowych związanych z obsługą ruchu turystycznego. Rozpowszechniony jest tu, podobnie jak w strefie nadmorskiej, tzw. turystyka wiejska, tzn. miejscowa ludność łączy wynajmowanie pokoi i obsługę turystów z pracą w innych zawodach. Ponadto na terenach karpackich niezbyt odległych komunikacyjnie od ośrodków miejsko-przemysłowych rozwinęło się budownictwo „drugich domów” i związany z nimi wypoczynek weekendowy.

Struktura przestrzenna obszarów wiejskich na południowo-wschodnich krańcach Polski różni się od struktury scharakteryzowanych gmin karpackich przede wszystkim mniejszą gęstością zaludnienia, spadającą na terenie Bieszczad do poniżej 25-30 osób/km², mniejszym na korzyść lasów, udziałem użytków rolnych, będących w znacznej części we władaniu gospodarstw państwowych oraz większym udziałem ludności pozarolniczej. Obszary te cechuje rozwój leśnictwa (klasa G), a stosunkowo słaby, w porównaniu do przyrodniczych walorów wypoczynkowych i krajoznawczych, rozwój funkcji rekreacyjnych. Jest to wynikiem między innymi niedoinwestowania infrastrukturalnego, słabej dostępności komunikacyjnej oraz małego zaludnienia tych terenów.

Struktura funkcjonalna znacznej części obszarów wiejskich kraju została ukształtowana pod bezpośrednim wpływem aglomeracji miejsko-przemysłowych, przy czym zależnie od ich stopnia rozwoju - przestrzennego, funkcjonalnego i infrastrukturalnego, wpływ ten powodował o różnym charakterze i nasileniu przemiany środowiska wiejskiego.

Poza aglomeracją Górnego Śląska stosunkowo największy wpływ na strukturę otaczających terenów miały aglomeracje Warszawy i Krakowa.

Obszary wiejskie woj. m.krakowskiego cechuje stosunkowo duża gęstość zaludnienia i duży udział użytków rolnych, pozostających prawie w całości we władaniu rolnictwa indywidualnego, o bardzo rozdrobnionej strukturze i w znacznej mierze nastawionego na potrzeby rynku (klasa C) lub na samozaopatrzenie ludności dwuzawodowej (klasa D). Wysoki jest udział ludności nierolniczej zwłaszcza w zachodnich gminach województwa. W gminach tych

silne są rozwinięte funkcje technoprodukcyjne, jak też dojazdy do pracy, a więc także funkcje rezydencjalne (klasy M,O). W strukturze funkcjonalnej gmin południowych stosunkowo duże znaczenie mają funkcje turystyczno-wypoczynkowe (klasa K).

Bardziej złożonym rozwojem funkcjonalnym zarówno pod względem strukturalnym, jak i przestrzennym charakteryzują się obszary wiejskie woj. st. warszawskiego. Spośród kategorii funkcjonalnych tych obszarów najbardziej reprezentowane są obszary zurbanizowane (klasa O), czyli o bardzo dużym udziale ludności pozarolniczej, ale o stosunkowo małym odsetku zatrudnionych w przemyśle i rozwiniętych dojazdach do pracy. Przeważnie są to gminy bez ogólnodostępnych ośrodków rekreacyjnych i ze słabo, jak na większości obszarów wiejskich kraju, rozwiniętymi funkcjami obsługi miejscowej ludności. Występują one przede wszystkim w południowo-zachodniej części województwa, w sąsiedztwie gmin o intensywnym, produktywnym i towarowym, aczkolwiek różniącym się nastawieniem produkcyjnym, rolnictwie (klasa C). Gminy o funkcjach rolniczo-przemysłowych, bądź z dużym udziałem leśnictwa i rekreacji występują na terenach północno-zachodnich i północnych oraz przylegających od południa do Warszawy. Wpływ aglomeracji Warszawy na obszary wiejskie wykracza poza granice województwa. Odzwierciedla się on zarówno w strukturze zawodowej ludności, dojazdach do pracy, jak i w charakterze funkcji rekreacyjnych (wypoczynek weekendowy, krótkookresowy) oraz w różnych kierunkach specjalizacji rolnictwa (warzywnictwo, sadownictwo itp.), nastawionej na potrzeby ludności miejskiej.

Na obszarach wiejskich przekształconych pod wpływem dużych aglomeracji miejsko-przemysłowych, a więc przede wszystkim Górnego Śląska, Warszawy, Krakowa, Trójmiasta, rozwijają się z różnym nasileniem wszystkie podstawowe funkcje obszarów wiejskich kraju, co powoduje narastanie sytuacji konfliktowych między poszczególnymi funkcjami, najczęściej między przemysłem a rolnictwem i rekreacją, oraz między tymi funkcjami a dążeniem do zachowania walorów środowiska przyrodniczego.

ZAKOŃCZENIE

Na ukształtowanie struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich Polski miało wpływ przede wszystkim zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego kraju w dalszej przeszłości oraz procesów uprzemysłowienia i urbanizacyjnych w okresie po 1945 r.

Konfrontacja zróżnicowania funkcjonalnego obszarów wiejskich z wynikami badań innych zagadnień z zakresu zagospodarowania przestrzennego wsi (Stasiak 1982, 1985, 1989; Eberhardt 1988; Szczęsny 1991; Stola, Szczęsny 1992) wskazuje na dużą złożoność tej problematyki i wzajemne uwarunkowania zachodzących procesów. Na przykład obszary o przewadze funkcji rolniczych lub leśnictwa oraz o słabym rozwoju innych funkcji i jednocześnie o słabych, utrudniających dojazdy do pracy, powiązaniach komunikacyjnych z ośrodkami miejsko-przemysłowymi, to są na ogół obszary depopulacyjne. Przeciwnie, obszary o rozwiniętych funkcjach rezydencjalnych, tzn. o dużych dojazdach do pracy ludności, na ogół dwuzawodowej (chłopsko-robotniczej), są obszarami, które cechuje stabilność lub wzrost zaludnienia. Łączenie pracy w rolnictwie z zatrudnieniem w innych działach gospodarki, najczęściej w przemyśle, a więc dwuzawodowość ludności sprzyja kształtowaniu się rolnictwa wtórnie samozaopatrzeniowego lub półtowarowego, w dużym stopniu nastawionego na zaopatrzenie potrzeb producentów.

Obszary wiejskie silnie zurbanizowane i uprzemysłowione, to obszary na ogół silnie przekształcone, na których w różnych proporcjach rozwijają się też i inne funkcje (rolnictwo lub leśnictwo itd.). Kumulacja funkcji i niesynchronizowany ich rozwój powoduje powstawanie sytuacji konfliktowych, utrudniających dalszy prawidłowy rozwój wsi. Co więcej, prowadzi to często do degradacji jej środowiska przyrodniczego i społeczno-kulturowego.

Rozpoznanie zróżnicowania funkcjonalnego obszarów wiejskich wskazuje na stan zagospodarowania przestrzennego tych obszarów, co może być pomocne w podejmowaniu decyzji dotyczących kierunków ich przyszłego zagospodarowania poprzez rozwój istniejących już lub nowych funkcji. Na przykład gminy o rozwiniętych funkcjach mieszkaniowych (wyjazdy do pracy) wskazują na istnienie rezerw ludzkich dla rozwoju funkcji pozarolniczych, np. drobnego przemysłu, rzemiosła i usług w tych gminach.

W strukturze funkcjonalnej obszarów wiejskich wyraźnie dominują na większości terenów funkcje produkcyjne (rolnictwo, leśnictwo, przemysł), natomiast słabo są rozwinięte funkcje obsługujące miejscową ludność. Aczkolwiek

składają się one na tzw. funkcje uzupełniające, to jednak od ich rozwoju zależy w dużym stopniu rozwój funkcji podstawowych warunkujących wzrost społeczno-gospodarczy wsi.

Porównanie analitycznych map przedstawiających zróżnicowanie przestrzenne mierników poszczególnych cech typologicznych funkcji (ryc. 5-12) oraz ich synteza w postaci mapy ilustrującej zróżnicowanie funkcjonalne obszarów wiejskich kraju (ryc. 13) pozwalają na wyciągnięcie różnorodnych wniosków, w tym także dotyczących krytycznej oceny zagospodarowania przestrzennego obszarów wiejskich.

Badanie przemian struktury funkcjonalnej tych obszarów, szczególnie występujących w ostatnim okresie, może dostarczyć wniosków dotyczących tendencji i kierunków dalszego jej rozwoju. Wyniki takich badań wraz z wynikami badań z zakresu struktury demograficznej i społecznej ludności wiejskiej, jej mobilności przestrzennej, jak również stanu i wewnętrznej struktury podstawowych funkcji, zwłaszcza rolnictwa i przemysłu, mogą stanowić podstawę z jednej strony do rozpoznania przestrzennego zagospodarowania wsi i jej sytuacji społeczno-gospodarczej, a z drugiej - do określenia przyszłych kierunków jej rozwoju. Jest to szczególnie ważne w okresie przemian w dziedzinie polityki rolnej i gospodarki żywnościowej. Winny one uwzględniać regionalne zróżnicowanie struktury przestrzennej, w tym funkcjonalnej, obszarów wiejskich.

Kierunki ich rozwoju powinny wykluczać dotychczasowe nadmierne, wykraczające poza obiektywne potrzeby i możliwości, eksploataowanie wsi w zakresie podstawowych środków produkcji, gdyż mogłoby to, w połączeniu z degradacją środowiska przyrodniczego, spowodować trudne do odrobienia lub nieodwracalne szkody nie tylko w sferze społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich.

LITERATURA

- Bielecka K., Paprzycki M., Piasecki., 1979, *Ocena stosowalności wybranych metod ilościowych w typologii rolnictwa*, Studia KPZK PAN, 68.
- Dietl J., Gregor B., 1979, *Funkcje obszarów wiejskich oraz ich wpływ na obsługę handlową*, Biul. KPZK PAN, 101, 80-96.
- Drzewiecki M., 1992, *Wiejska przestrzeń rekreacyjna*, Wyd. Inst. Turyst., Warszawa.
- Eberhardt P., 1988, *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geogr. IGiPZ PAN, 148.
- Frąckiewicz L., 1984, *Problemy zagospodarowania Górnego Śląska*, [w:] *Gospodarka przestrzenna Polski. Diagnoza i rekonstrukcja*, Wszechnica PAN, 289-316.
- Frenkel I., 1991, *Sytuacja demograficzna i struktura zatrudnienia ludności wiejskiej w Polsce*, *Więś i Roln.* 3, 9-31.
- Gałczyńska B., 1988, *Wykształcenie ludności zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym w Polsce. Analiza przestrzenna*, *Przeł. Geogr.*, 60, 3, 367-378.
- 1993, *Poziom wykształcenia ludności zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym (w ujęciu przestrzennym)*, IERiGŻ, projekt badawczy 502819101, Warszawa.
- Gawryszewski A., 1989, *Wiejskie obszary wyludniające się, 1961-1985*, [w:] Korcelli P., Gawryszewski A. (red.), *Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce*, *Prace Geogr.*, 152, 91- 106.
- Gołębiewska T., 1992, *Ludność niezarobkowa na przykładzie wybranych województw*, IGiPZ PAN (maszynopis).
- Górz B., Prochownikowa A., 1988, *Z problematyki badań nad przemianami struktur społeczno-zawodowych i osadniczo-agrarnych wsi po II wojnie światowej w Regionie Południowo-Wschodnim*, [w:] Biderman E., *Problemy geografii osadnictwa i ludności w Polsce*, ser. Geografia, 42, Wyd. Nauk. UAM, Poznań, 221-228.
- Guzik Cz., *Procesy przemian struktury społecznej i rolnictwa wsi górskich (na przykładzie gminy Stryżowa)*, Biul. KPZK, 158, 151-178.
- Jerczyński M., 1977, *Funkcje i typy funkcjonalne polskich miast*, *Stat. Polski*, 85, GUS, 20-117.
- Korcelli P., Potrykowska A., Bodzak D., 1981, *Układ przestrzenny i współzależności ośrodków dojazdów do pracy*, [w:] Dziewoński K., Korcelli P. (red.), *Studia nad migracjami i przemianami systemu osadniczego w Polsce*, *Prace Geogr.*, 140, 213-233.
- Kosiński W., 1980, *Stan i perspektywy odnowy krajobrazu wsi polskiej*, Biul. KPZK PAN, 110, 128-137.
- Kostrowicki A.S., 1978, *Interactions between natural environment and the forms of environmental management in rural areas*, [w:] *Transformation of rural areas. Proceedings of the 1st Polish-Yugoslav Geographical Seminar, Ohrid 24-29 May, 1975*, Polish Academy of Sciences, Institute of Geography and Spatial Organization, Warszawa, 214-228.
- Kostrowicki J., 1976, *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne*, *Przeł. Geogr.* 54, 4, 601-611.
- 1980, *Układ hierarchiczny typów rolnictwa świata*, *Przeł. Geogr.* 52, 2, 271-302.
- 1982, *Systemy użytkowania ziemi. Próba klasyfikacji*, *Przeł. Geogr.* 54, 4, 399-423.
- Kukliński A., 1984, *Gospodarka przestrzenna Polski. Studia diagnostyczne i rekonstrukcyjne*, [w:] *Gospodarka przestrzenna Polski. Diagnoza i rekonstrukcja*, Wszechnica PAN, 7-30.
- Kukliński A., Jałowiecki B. (red.), 1991, *Restrukturyzacja regionów jako problem współpracy europejskiej*, t. 1, *Studia regionalne i lokalne*, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego UW, 1.
- Lewiński S., 1991, *Czy koniec ery miasteczek rolniczych?*, *Przeł. Geogr.* t. 63, 1-2, 29-42.

- Mazurkiewicz E., 1987, *Stan i kierunki przemian gospodarki chłopskiej*, *Wiś Współcz.*, 10, 67-79.
- Potrykowska A., 1983, *Współzależności między dojazdami do pracy a strukturą społeczno-demograficzną regionu miejskiego Warszawy w latach 1950-1973*, *Dok. Geogr.*, 2.
- Stasiak A., 1982, *Zagospodarowanie obszarów wiejskich. Ludność i osadnictwo*, *Wiś i Roln.*, 4, 160-179.
- 1985, *Les relations ville-campagne en Pologne et leurs transformations*, [w:] *Les nouveaux rapports villes-campagne: Actes du Colloque de Géographie, Senanque 17-22 juin 1985*, *Les Cahiers de Fontenay*, Nr 41, 42, 43, Fontenay aux Roses, 45-67.
- 1989, *I etap raportu-ekspertyzy PAN pt. „Problematyka sytuacji gmin wraz z prognozą kierunków ich rozwoju w najbliższych 15-20 latach”*, [w:] *I etap badań nad stanem gmin w Polsce i perspektywami ich rozwoju*, KPZK PAN, 3-36.
- Stasiak A. (red.), 1990a, *Migracje ze wsi do miast*, *Studia KPZK PAN*, 96.
- 1990b, *Problems of depopulation of rural areas in Poland after 1950*, [w:] A.Stasiak i W.Mirowski (red.), *The Processes of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe. Proceedings of the International Seminar on Rural Depopulation, Szymbark, Poland, September 1989*, Institute of Geography and Spatial Organization Polish Academy of Sciences, Warszawa, 13-37.
- Stola W., 1982, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski*. *Przeł. Geogr.*, 54, 4, 427-451.
- 1986, *Classification fonctionnelle des espaces ruraux sur les territoires montagneux en Pologne*, *Geogr. Polonica*, 52, 235-248.
- 1987, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, *Prace Hab. IGiPZ PAN*.
- 1988, *Struktura funkcjonalna obszarów wiejskich a relacje miasto- wieś w Polsce*, *Przeł. Geogr.*, t. 60, 1-2, 17-27.
- 1989, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski*, [w:] Stola W., Szczęsny R. (red.), *Badania syntetyczne w geografii rolnictwa. V Ogólnopolskie Seminarium Komisji Geografii Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PTG, Radzików, 19-20 09 1988* IGiPZ PAN, 63- 71.
- 1990, *Urbanisation et structure fonctionnelle des espaces ruraux en Pologne*, [w:] Korcelli P., Gałczyńska B. (red.), *The impact of urbanization upon rural areas. Papers from the 5th Polish-Italian Geographical Seminar, Warsaw and Szymbark, June 8-13.1988*, Institute of Geography and Spatial Organization Polish Academy of Sciences, Warszawa, 145-162.
- 1992, *Struktura funkcjonalna wsi polskiej*, *Biul. KPZK PAN*, 158, 59-71.
- Stola W., Szczęsny R., 1992, *Funkcje podstawowe gmin a typy rolnictwa indywidualnego*, *Zeszyty IGiPZ PAN*, 7.
- Szczęsny R., 1991, *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa indywidualnego w Polsce*, *Biul. KPZK PAN*, 158, 41-57.
- Wawrzyniak S., 1980, *Ekspansja ludności miast na tereny wiejskie*, *Biul. KPZK PAN*, 110, 55-75.
- Wojtaszek Z., 1990, *Ekspertyza. Gospodarka rejonów rolniczych z przewagą gleb niskourodzajnych (stan obecny i perspektywy)*, *Kom. Ekon. Roln. PAN*.
- Zalewski L., 1987, *Rolnictwo indywidualne w przekroju*, *Wiś Współ.*, 11, 34-47.

SPATIAL STRUCTURE AND FUNCTIONAL CLASSIFICATION OF RURAL AREAS IN POLAND

Summary

The subject of the elaboration is the functional structure of rural areas in Poland, studied in the scale of rural communes, and the aim - presenting results, above all the cognitive ones, of those studies.

The meritoric essence of the elaboration has been presented in two main parts. In the first one characterised was the spatial differentiation of rural communes from the viewpoint of various features presenting the basic functions of rural areas of the country, and in the second one - a synthesis of this differentiation in the form of rural communes classification from the point of view of leading functions and the effort at functional regionalising of rural areas of the country conducted on that basis.

Those characteristic descriptions are preceded by discussion of size differentiation of rural communes measured by area and population, including its changes, as well as criteria and methods applied for classification, elaborated previously (Stola 1987) and expanded during current studies.

The classification was elaborated from the point of view of basic functions, i.e. producing for external needs or serving the population from outside the studied area. Such functions in the case of rural areas of Poland are constituted by: commercial agriculture and forestry, industry and touristic and recreational, as well as residential functions of population connected with the given area through place of residence and not place of work. The methodic and statistical accessibility of data was on an influence on the selection of features representing those functions. Those are: 1. Share of agricultural lands in the total area (%). 2. Share of socialized agricultural lands in the area of total agricultural lands (%). 3. Employment in agriculture (persons per 100 ha of agricultural lands). 4. Commercial production in agriculture (% of gross production). 5. Share of forests in the total area (%). 6. Touristical and recreational investment (lodging places per sq. km). 7. Share of non-agricultural population (%). 8. Share of persons employed in industry in the total number of employed persons (%). 9. Commuting to work by inhabitants, fig. 5-12.

The functions of each of the 2021 rural communes have been described with the help of 9 normalised variables and expressed in 5 classes from 1 to 5 (tab. 4). Next on their basis elaborated were functional types-models of rural communes and described analogically as functions of the studied rural communes (tab. 5). The pattern of variables of each rural commune was compared, with the help of a computer, with the pattern of variables of each model-type. The degree of similarity of rural communes was described with the help of the deviation method. The applied methods ensure the comparability of results in time and space.

As a result of the conducted procedure the studied rural communes have been grouped into 14 functional classes (tab. 15), which from the point of view of dominance of the determined function or functions may be connected into 5 groups: 1. with the dominance of agricultural functions, including about 50% of rural communes of the country (classes - A, B, C, D). They are distinguished by a relatively large share of agricultural lands and agricultural population. Among them there are mostly rural communes with the dominance of individual agriculture (A), characterised by small or average work inputs and a small or average commercial production. Class B is characterised by a considerable share of socialized agriculture, C - very intense and commercial, „suburban” agriculture, D - agriculture of double profession population and residential functions (commuting to work). 2. Class E is characterised by a simultaneous share of various functions (lack of dominance). 3. Rural communes with the dominance of forestry (G, H, I), and class G is moreover characterised by a high share of non-agricultural population, and class I by large percentage of people employed in industry and commuting to work. 4. Rural communes with prevailing touristic and recreational functions (K, L) with the share of forestry (K) and service, industrial and residential functions (L). Classes M, N, O,

F are constituted by rural communes, the functions of which were formed under the direct influence of industrialisation and urbanisation. They are characterised by a very high share of non-agricultural population, and differentiated by the development of determined functions, e.g. class M - industrial functions, O - service and residential functions and agriculture.

The distinguished classes of rural communes are highly differentiated from the spatial viewpoint. On the basis of the dominance of various classes or their groups the rural areas of Poland may be divided into 8 functional regions (apart from the agglomerations of Warsaw and Krakow): 1. North-eastern; 2. North-western; 3. Wielkopolska-Silesian; 4. Central; 5. South-eastern; 6. Sudeten Mts.; 7. Silesian Upland; 8. Carpathian Mts. They have been formed first of all as a consequence of a differentiated social and economic development of the country in the past and under the influence of urbanisational and industrialisational processes in the period of Polish Peoples Republic.

In the functional structure of the majority of rural communes predominating are productional functions, while poorly developed are functions serving the local population. Cognitive results of the work may be of practical significance for regional planning of spatial organisation for rural areas of the country in the scale of rural communes.

Translated by Izabella Filipow

WYDAWNICTWA IG iPZ PAN
VARIA

- Bibliografia Geografii Polskiej 1984, 1990, s. 467.
Streszczenia prac habilitacyjnych i doktorskich 1986, 1987, 1988, s. 134.
Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce, zeszyt 5. Wieloarkuszowe mapy topograficzne Polski 1576-1870, 1984, cz 1 s. 109, cz. 2 tab. 220, zł 120 000,-
Katalog dawnych map Rzeczypospolitej w kolekcji Emeryka Hutten-Czapskiego i w innych zbiorach. Oprac. W. Kret, 1978, s. 164, 37 map; t.2, Mapy XVIII wieku; Oprac. T. Paćko, D. Stachnal-Talanda, E. Gołąb-Jankowska, 1992, s. 250, 56 map, zł 250 000,-

WYKAZ ZESZYTÓW CONFERENCE PAPERS

- 1 Restructuring of economies and regional development, Warszawa 1988, s. 156.
- 2 Natural environment of suburban areas as development factor of big cities, Warszawa 1988, s. 184.
- 3 The state, modes of production and world political map, Warszawa 1989, s. 186,
- 4 Problemy współczesnej topoklimatologii / Problems of contemporary topoclimatology, Warszawa 1990, s. 223.
- 5 Agricultural classifications. A review of methodology. Warszawa 1990, s. 69.
- 6 Global change regional research centres, Warszawa 1990, s. 181.
- 7 The impact of urbanization upon rural areas, Warszawa 1990, s. 272.
- 8 The processes of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe, Warszawa 1990, s. 322.
- 9 Przestrzenne problemy zdrowotności / Spatial problems of health, Warszawa 1990, s. 322.
- 10 Evolution of population and economic activities in urban regions, Warszawa 1990, s. 168.
- 11 Geograficzne badania nad płodnością / Geographical research on fertility, Warszawa 1991, s. 123, zł 5000,-
- 12 Restructuring and spatial strategy, Warszawa 1991, s. 203, zł 5000,-
- 13 Impact des mutations structurelles sur le developpement territorial en Europe, Warszawa 1991, s. 215, zł 20 000,-
- 14 Sesja naukowa IGiPZ PAN 1991 / Annual Conference 1991, Warszawa 1991, s. 156, zł 20 000,-
- 15 Housing and urban policy in transition, Warszawa 1992, s. 112, zł 20 000,-
- 16 Geographical issues of social and economic transformation of contemporary Japan and Poland, Warszawa 1992, s. 158, zł 20 000,-
- 17 Współczesna geografia polityczna / Contemporary political geography, Warszawa 1993, s. 128, zł 20 000,-
- 18 Geography of organic matter production and decay, SCOPE Seminar Szymbark September 11-18 1991, Warszawa 1993, s. 187, zł 30 000,-

WYKAZ ZESZYTÓW DOKUMENTACJI GEOGRAFICZNEJ

za ostatnie lata

1990

- 1 A. KOTARBA (red.) - Współczesne procesy morfogenetyczne w Polsce. Wybrane zagadnienia, s. 84.
- 2-3 B. LUCHTER - Przestrzenne związki użytkowania ziemi w Krakowie, s. 90.
- 4 M. KUCZMARSKI - Usłonecznienie Polski i jego przydatność do helioterapii, s. 70.
- 5-6 M. DEGÓRSKI - Warunki siedliskowe kateny ekosystemów leśnych na Wysoczyźnie Rawskiej (ze szczególnym uwzględnieniem dynamiki wodno-troficznych właściwości gleb), s. 206.

1991

- 1 T. KOZŁOWSKA-SZCZĘSNA - Wyniki badań bioklimatu Polski. Cz. II, s. 83, zł 6500,-
- 2 M. KLIMASZEWSKI - Progi strukturalne - paralele geomorfologiczne, s. 62, zł 5000,-
- 3-4 Z. RYKIEL (red.) - Studia z geografii społecznej, s. 132, zł 13 000,-
- 5 P. SZELIGA - Międzynarodowa zależność gospodarcza w świetle ujęć komplementarnych, s. 84, zł 8000,-
- 6 M. ROŚCISZEWSKI (red.) - Zmiany światowej przestrzeni społeczno-gospodarczej, s. 72, zł 8000,-

1992

- 1 M. BANACH, R. GLAZIK - Zbiornik Włocławski - niektóre problemy z geografii fizycznej, s. 69, zł 9000,-
- 2 R. PRZYBYŁAK - Stosunki termiczno-wilgotnościowe na tle warunków cyrkulacyjnych w Hornsundzie (Spitsbergen) w okresie 1978 - 1983, s. 107, zł 13 000,-
- 3 E. NOWOSIELSKA - Teoria Christallera - prawda i mity (w sprawie nieporozumień pojęciowych), s. 77, zł 15 000,-
- 4 R. SZCZĘSNY - Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa indywidualnego Polski w latach 1938- 1988. Próba syntezy, s. 107, zł 24 000,-
- 5-6 A.S. KOSTROWICKI (red.) - Wpływ urbanizacji na układy ekologiczne strefy podmiejskiej Warszawy, s. 170, zł 45,-

SUPLEMENT - J.H. SZYRMER (red.) - Informator geografii polskiej, s. 180, zł 60 000,-

1993

- 1 T. LIJEWSKI - Koncentracja aktywności gospodarczej i społecznej w 150 większych miastach Polski, s. 94, zł 30 000,-
- 2 A. MISZCZUK - Wyludnianie się wsi a rolnictwo Wschodniej Lubelszczyzny, s. 86, zł 30 000,-